

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Szociológiai, Szociálpolitikai Intézet és Továbbképző Központ

BÉCSI ARISZTOKRATA A MAGYARORSZÁGI MODERNIZÁCIÓ ÉLÉN

*(Mérnöki- és iparos munka, településrendezés és építésszabályozás a XIX.
századi enyingi Batthyány-uradalomban)*

VAS GEREKEN
VÁROSI KÖNYVTÁR

Konzulens:

Dr. Bíró Judit
egyetemi docens

Készítette:

Csonka Zoltán
levelező tagozat
szociológiai szak
terület- és településfejlesztési szakirány

2002. október

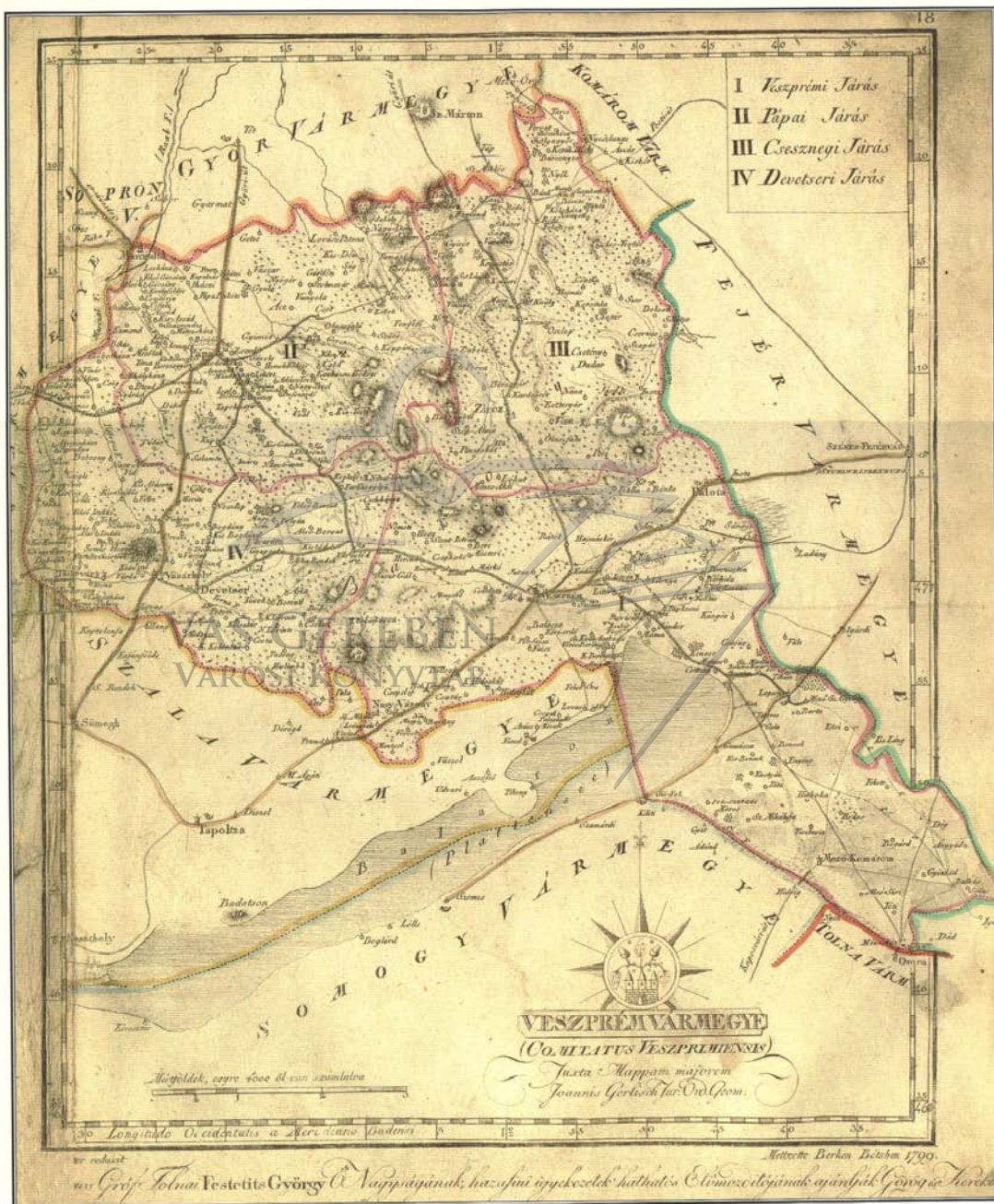
TARTALOM

1. BEVEZETÉS.....	2
1.1. A SZAKDOLGOZAT TÉMAKÖRE ÉS A VÁLASZTÁS KÖRÜLMÉNYEI	2
1.2. CÉLKITŰZÉSEIM.....	3
1.2.1. <i>Fülöp herceg szerepe a helyi modernizációban és a polgárosodásban.....</i>	4
1.2.2. <i>A rokonszenves arisztokrata</i>	6
1.3. A TÉMAFELDOLGOZÁS MÓDSZERE	6
1.4. A DOLGOZAT FELÉPÍTÉSE.....	8
2. A BATTHYÁNY CSALÁD ÉS BIRTOKAI.....	11
2.1. A MEZŐFÖLD BEMUTATÁSA - MÚLT ÉS JELEN.....	11
2.2. A BATTHYÁNY CSALÁD RÖVID TÖRTÉNETE RENOLDTÓL HG. DR. BATTHYÁNY LÁSZLÓIG	12
2.3. BATTHYÁNY FÜLÖP: AZ ADAKOZÓ, GONDOS GAZDA	14
2.4. URADALOM A SIÓ MENTÉN	17
2.5. NAGYBIRTOKBÓL - NAGYÜZEM	22
3. ALKALMAZOTTAK, SZAKEMBEREK, KÖZEMBEREK.....	27
3.1. AZ URADALOM LEGELSŐ MUNKÁSA.....	27
3.2. KEZDŐ URADALMI HIVATALNOKOK	28
3.3. GAZDASÁGI TISZTEK	28
3.4. PÉNZÜGYI IRÁNYÍTÁS	29
3.5. A PUSZTAI HATALOM-ÉLÉN: ISPÁNOK	29
3.6. AZ URADALOM SZAKALKALMAZOTTAI.....	30
3.6.1. <i>Kertész</i>	30
3.6.2. <i>Orvosok.....</i>	30
3.6.3. <i>Ügyviselők, ügyvédek.....</i>	31
3.6.4. <i>Falusi tanítók, pusztai tanítók.....</i>	31
3.6.5. <i>Közemberek: robotosoktól a cselédekig.....</i>	32
4. ÚJ SZAKMÁK, ÚJ ELJÁRÁSOK.....	34
5. MÉRNÖKÖK – ÉPÍTŐSÉG	38
5.1. FÖLDMÉRÉS.....	38
5.2. VÍZRENDEZÉS, SIÓ-SZABÁLYOZÁS	40
5.3. ÉPÍTŐSÉG.....	41
6. A KERÜLETEK - ISPÁNSÁGOK – BERUHÁZÁSAI.....	44
6.1. AZ ENYING KÖRNYÉKI PUSZTÁK FEJLESZTÉSE A XIX. SZÁZADBAN	44
6.2. AZ URADALOMKÖZPONT TELEPÜLÉSRENDEZÉSE	50
6.3. ÉPÍTKEZÉSEK AZ URADALOMKÖZPONTBAN.....	55
6.4. MEZŐKOMÁROM, A KORAI URADALMI KÖZPONT	61
6.5. FALU HÍDVÉG- VÁROS HÍDVÉG – SZABADOSOK	63
6.6. LAJOSKOMÁROM - A HERCEGI MINTAFALU	65
7. A LEGJELENTŐSEBB ÉPÍTKEZÉSEK	68
7.1. AZ ENYINGI URADALMI KASTÉLY	68

7.2. AZ ENYINGI KATOLIKUS TEMPLOM.....	70
7.3. MAGTÁR A TELEPÜLÉSKÖZPONTBAN	71
7.4. A MEZŐKOMÁROMI GŐZMALOM	72
7.5. KERTÉPÍTÉS	73
 7. AZ URADALOM FÜLÖP HERCEG HALÁLA UTÁN	 75
 8. ÖSSZEGZÉS	 76
 JEGYZÉKEK.....	 78
FELHASZNÁLT IRODALOM:	78
RÖVIDÍTÉSEK:	78
FORRÁSMEGJELÖLÉS:	78
MELLÉKLETEK:	79
FOTÓK – 2002.	79

VAS GEREKEN
VÁROSI KÖNYVTÁR

Veszprém vármegye a XIX. század elején

1. Bevezetés

1.1. A szakdolgozat témaköre és a választás körülményei

Hagyománytisztelő, alapvetően humán érdeklődésű, a múlt emlékeit (történelem, népművészet, építészettörténet, stb.) különösen szerető építész vagyok, meglehetősen racionális gondolkodással, társadalomtudományi érdeklődéssel. Munkám során részt veszek településrendezési, fejlesztési feladatok ellátásában, különböző pályázatok készítésében, ami elengedhetetlenül együtt jár a múlt kutatásával. A fentiekből logikusan következik a témaválasztás 2 alternatívája:

1./ Települési, kistérségi vagy regionális fejlesztéssel foglalkozó dolgozat elkészítése.

(Közelebbről: a belső perifériaként meghatározható enyingi kistérség gazdaságfejlesztése)

2./ A múlt helyi, térben és időben viszonylag közeli emlékeinek építészeti-településrendezési, szakmai szempontú rendszerezése, amely nagyon érdekes vizsgálat lehetőségét kínálta Enyingen és környékén.

A témaválasztást végül is az alábbi okok befolyásolták:

1.) Enying településképet döntően a XIX. században épült műemléképületek (a kivételes eleganciájú neoklasszicista templom, a volt Batthyány uradalmi kastély, az uradalmi tiszttartói épület) illetve az ezeket körülvéő vadasparkmaradvány (a köznyelvben: „Cifra-kert”) határozzák meg. A kastély és parkja rehabilitációjára készített Phare-pályázat során ismerkedtem meg a Batthyány-uradalom építési, településfejlesztési, modernizálási és egyéb mérnöki tevékenységével. (Térképészet, vízszabályozás, útépités.)

2.) Korábban, építéskivitelezési munkák irányítójaként még találkozhattam a város környéki (azóta már megszűnt) majorokban a XIX. századi (szerintem megmaradásra feltétlenül érdemes) mezőgazdasági építészet lenyűgöző emlékeivel. Kivételesen szép, nagy szakszerűséggel megépített magtárak, víztározók, istállók -olykor öntöttvas tartóoszlopokkal, kőből faragott abrakos csészével, gazdag, mives részletekkel felszerelve-, pusztai iskolák, intézői lakások voltak ezek. Még jelenlegi elhanyagolt állapotukban is nagy hatást tettek rám.

3.) Döntőnek bizonyult dr. Demeter Zsófia történésznek a XIX. századi Batthyány-uradalomról (elsősorban annak gazdálkodásáról) írt, a dolgozatomban többször hivatkozott, lenyűgöző, igen alapos értekezése.

4.) Koromnál, személyes élethelyzetemnél fogva talán az utolsó lehetőség kínálkozik számomra, hogy még ha csak egy szűkre szabott dolgozat erejéig is, múltunk egy kicsi részletét saját kutatás, eredeti források alapján ismerjem meg.

1.2. Célkitűzéseim

A magyar települések zöme - elsősorban a városok- magukon viselik a XIX. század polgárosodásának, iparosodásának, változásainak, általános fejlődésének nyomait. A nagyobb történelmi hagyományokkal rendelkező városok kivételével a XVIII.-XIX. században történtek a legjelentősebb, a települések arculatát leginkább meghatározó építkezések. Nincs ez másképp a mezőföldi kisváros, Enying esetében sem. Eddigi, a témakörrel kapcsolatos kutatásaim alapján joggal gondolhatom: a birtokszervező Batthyány Fülöp alapozta meg Enying későbbi járási székhely voltát, az itt megépített épületekkel a város mai arculatát, igazodási pontjait. Ma, amikor ismét kiemelt cél a múlt emlékeinek megóvása, ezek a létesítmények elismerten a kultúránk részévé váltak, s így igazán a közösséget, a turizmust, s ezen keresztül a helyi gazdaságot, boldogulást

szolgálják. Ezért találok meghatározónak hg. Batthyány Fülöp személyét és korát a település életében. Nem hiszem, hogy bárki is függetleníteni tudná magát korának társadalmi, történelmi, gazdasági, kulturális hatásai alól. Fülöp hercegre is nagyban hatott kora, de ő is hatott korára. Gazdaságszervező, településépítő és közéleti tevékenységét az alábbiakban foglalom össze:

1.2.1. Fülöp herceg szerepe a helyi modernizációban és a polgárosodásban

Az enyingi uradalom, annak építészeti, tárgyi és egyéb emlékeinek bemutatása nem öncélú. Azt kívánom illusztrálni, hogy egy Habsburg-hű arisztokrata -a tíz magyarországi hercegi család egyikének tagja- vidéki birtokán folytatott gazdálkodásával a magyarországi átalakulást, a polgárosodást, a kapitalista fejlődést, a modernizációt szolgálta. A modernitás meghatározása a vizsgált korban meglehetősen ellentmondásos. A fogalom elméleti megalapozását a modernizációs elméletek (Daniel Lerner diffuzionista-, Rostow szakaszelmélete, Gerschenkron elmaradottsági-, Wallerstein függőségi elmélete) képezték. Arno Mayer történész szerint a társadalom, a politika, a kultúra átalakulása nem következett be a XIX. századi Európában. Egyedül a gazdaság az, amely új, modern viszonyokat alakított ki. És Magyarország? Magyarországon fáziskéséssel indult el a kapitalizáció, és ettől leszakadva a társadalmi átalakulás, a polgárosodás. Ránki György és Tóth Tibor szerint a társadalom intézményes, illetve politikai modernizációja 1848-ban és 1867-ben megtörtént. Ezt követte a gazdaság, majd a társadalom modernizációja. A XIX. századi magyar modernizáció korszakbeosztása egy-egy közjogi-történeti esemény köré szerveződik. Ilyen szempontból periodizációs időszak a reformkor, 1848, 1848-67 közötti társadalmi átalakulás és 1867, a kiegyezés, ahogy Szekfű Gyula a „Három nemzedék”-ben írta: „...négy százéves közjogi történetünknek '67 a tetőpontja.”

Batthyány Fülöp herceg az enyingi uradalom élén (is) élte meg e teljes korszakot. A népét szerető, adakozó, atyai jóságú főúr képét alakította ki magáról: véleményem szerint a családról korábban kialakított pozitív elvárásoknak kívánt megfelelni. Főként a 20-as években -mint tehetős, gazdag nagyúr- Habsburg-hűsége ellenére is bőven „áldozott a haza oltárán”. Bár a XIX. századi átalakulások döntően ‘48 illetve ‘67 után indultak meg, Fülöp hercegnek a századelőn az uradalmi központban, Enyingen megvalósított építkezései egy korszerűen gondolkodó, változásra kész, jobbító szándékú földesurat jelenítenek meg. Ebbe a sorba illeszkedik a jobbágyfelszabadítás utáni reális helyzetfelmérése, az üzemhálózat kiépítése, és nem utolsósorban a technikai-technológiai fejlesztés. Ha talán nem is tudatosan, de a gazdasági tisztek tehetségének, újjító szándékainak teret engedett, és ezért gazdasága termelési színvonalában, terméseredményeiben megelőzte a közép- és kisgazdaságokat, azoknak sok szempontból mintául szolgált.

VAS GEREKEN
VÁROSI KÖNYVTÁR

Lehet -sőt nagyon is valószínű-, hogy néha nehezen tudott szakítani a hagyományokkal, olykor tradicionális gondolkodású volt (és a 20. századi teoretikusok a tradicionalitást és a modernséget általában gyökeresen ellentétes irányzatnak tüntetik fel), de csak ha annyit tett volna, hogy utat, teret enged a vállalkozó kedvnek, a leleménynek, az újjításnak, az sem lett volna csekély hatású. Persze, ennél jóval többet tett. Az, hogy mit és mennyit, remélem, dolgozatomból kiderül. Ehhez azonban be kell mutatnom a korabeli uradalmat, a korabeli viszonyokat. Ezek a leíró fejezetek olykor megerősítik, máskor cáfolják előfeltevéseimet. Kétségtelen, hogy a herceg korában a polgárosodásnak kevés jele volt látható. Mégis azzal, hogy a Fő utcán „polgári házakat” építtetett, azzal, hogy iparosokat képeztetett, hogy az uradalom termékeit

világkiállításra küldte, hogy külföldi mestereket alkalmazott: mintát adott arra, hogy a rossz hagyományoktól el lehet - el kell! - térni.

1.2.2. A rokonszenves arisztokrata

Batthyány Fülöp korában a „történelmi arisztokrácia” képezte a hagyományos elitet. A hercegi családok az elitnek is az elitjei voltak. A főhercegeken kívül a 10 hercegi család adta az örökletes hercegek sorát. A roppant vagyonnal, hatalmas földbirtokkal rendelkező Fülöp életcélja -kora előrehaladtával egyre inkább- a gazdálkodás lett. Bizonyára belátta, hogy egy ilyen hatalmas birtokrendszer irányítása sok tekintetben meghaladja képességeit. Tudatosan, gondosan választotta ki alkalmazottait, precízen elszámoltatott és beszámoltatott, s a legfontosabb ügyekben a döntési jogot magának tartotta fenn. Maga mellett „főkormányt” tartott, tanácsadó testületként. Az egész szervezet szinte úgy működött, mint egy kapitalista nagyvállalat. A század végén elterjedt bérleti gazdálkodás helyett a sokkal több gondot jelentő, törődést igénylő saját gazdálkodást folytatta. Eddigi ismereteim birtokában úgy gondolom, hogy a Batthyány-birodalmon belül is élenjáró szerep jutott Enyingnek.

1.3. A témafeldolgozás módszere

A XIX. században a szervezett uradalmi gazdálkodás igen gondos írásbeliséget kívánt meg. Az olyan nagy hitbizományok és hozzájuk csatlakozó uradalmak esetében, mint a Batthyányaké, ez különösen igaz. Emiatt forrásként elsősorban a levéltárak állhattak rendelkezésre.

a.) A vizsgált korban -XIX. század- a Batthyány-birodalom szervezeti rendszeréből adódóan a főkormány Bécsben működött, a magyarországi birtoktestek az Alsó Kerületi, Körmendi Főszámvevőséghez tartoztak. Az uradalmak levelezése, számadások, birtokiratok, peranyagok eredetileg a körmendi Levéltárban kerültek

elhelyezésre. Innét kerültek -kalandos úton- az *Országos Levéltárba*. Itt volt fellelhető az Enyingi Uradalom gazdálkodásával kapcsolatos iratok zöme, valamint néhány korabeli térkép is.

b.) A korabeli tervek (települések nézeti rajza, épületalaprajzok, homlokzatok, települési és vízrajzi szabályozási tervek) a *Fejér Megyei Levéltárban* található meg. Egyes kiegészítő anyagok fellelési helye a Baranya Megyei Levéltár és a Veszprém Megyei Levéltár. (A kapcsolódási pontok: 1848-ban Bóly és Sellye, mint baranyai uradalmak Batthyány birtokká lettek; Enying és az uradalom területének nagy része 1950-ig Veszprém megyéhez tartozott.)

c.) A korabeli uradalomhoz tartozó (ma Fejér megyei) települések: Enying, Mezőkomárom, Lajoskomárom, Szabadhídvég történeti leírása megtalálható a Fejér megyei Történeti Évkönyv különböző köteteiben, illetve Pesty Frigyes kéziratos helynévtárában. A kor viszonyainak megismeréséhez *Vas Gereben* (eredeti nevén: Radákovics József) szépirodalmi művei, a Batthyány családról pedig *Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzedéki táblákkal* c. műve, valamint *Sumonyi Zoltán Batthyány-breviáriuma* nyújtottak segítséget. Az egyes uradalombéli foglalkozásokról az *Ethnographia* (a Magyar Néprajzi Társaság folyóirata) különböző számaiban leltem leírást.

d.) További megkerülhetetlen forrásanyag *Demeter Zsófia „A munkaerő, a szántóművelés és az állattartás herceg Batthyány Fülöp enyingi uradalmában (1806-1870)”* című kézirata.

e.) A fentieket kiegészítik a különböző települések helytörténeti, társadalomtörténeti (Gyáni-Kövér: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a II. világháborúig*), néprajzi (*A puszták népe- a Mezőföld története*; szerk.: Fitz Jenő) kiadványai.

Az előzőekből látható: a rendelkezésemre álló idő, illetve a terjedelem, a szakértelmem nem teszi lehetővé a téma teljességre törekvő feldolgozását. Dolgozatom alapvetően a levéltári adatokra, mások (a forrás pontos megjelölésével történő) kutatásaira, s az ezek felhasználásával történő rendszerező munkákra támaszkodik. A dolgozat készítése közben folyamatosan szűkítenem kellett a témakört, de így is legfeljebb vázlatos bemutatására törekedhetem. 2002. őszére a XIX. századi világ építészeti emlékei nagyrészt elpusztultak. Mégis, fényképezőgéppel kísérletet tettem a megmaradottak megörökítésére. E fényképsorozat felvillant valamit a letűnt kor gazdagságából, és illusztrálja azt, hogy mi, maiak hogyan sáfárcodtunk ezzel az örökséggel.

A dolgozat műfajának a leírást választottam, hiszen a legmeggyőzőbb érvek maguk a történetek, események. Természetesen van a dolgokról előfeltevésem, véleményem, értékítéletem. Ezeket az egyes fejezetek, bekezdések elején foglaltam össze, a jól elkülöníthetőség végett dőltbetűs szedéssel és kisebb sorközzel.

1.4. A dolgozat felépítése

Nehezen érthetőek meg viszonyok két alapvető fogalmi rendszer nélkül: az egyik a tér (földrajzi környezet), a másik az idő.

Enying és környezete a Batthyány-uradalom korában, és napjainkban is periferiális helyzetű. Ennek bemutatása csak érintőleges lehet, de szükséges.

Az idő-faktor megragadását a hosszú történetű Batthyány családból Batthyány Fülöp életének, munkásságának kiemelése jelenti, aki a vizsgált építészeti emlékek létrejöttében kulcsszereplő. Minden, ami általa Enyingen létrejött, csak egy nagybirtokosi-nagyüzemi gazdálkodás keretében születhetett meg. Ha röviden is, szükséges az uradalom, mint gazdálkodó egység bemutatása. A választott téma

szempontjából nagyon fontosak a szakemberek, iparosok és alkotásaik. (Az iparosokra a fellelt anyagokban kevés utalás történik, míg a mérnököket, gazdatiszteket név szerint ismerjük.) A legjelentősebb épületekről -bár ezek tervanyagának megszerzése volt a legnehezebb- külön fejezet szól. Amikor 1870-ben Fülöp herceg meghalt, uradalma ketté vált, a látványos építkezések befejeződtek. Mivel a XIX. század még ekkortól 30 évig tart, röviden szólni kell az uradalom utóéletéről. Ezt követően érdekesnek tűnik néhány fellelhető, korabeli épület fotója.

A fentiek alapján a dolgozat további fő fejezetei:

2. A család és birtokai

- A Mezőföld rövid bemutatása - múlt és jelen
- A Batthyány-család története Renoldtól - hg. Dr. Batthyány Lászlóig
- Batthyány Fülöp: az adakozó, gondos gazda
- Uradalom a Sió mentén
- Nagybirtokból - nagyüzem

3. Alkalmazottak, szakemberek, közemberek

- Az uradalom legelső munkása
- Kezdő uradalmi hivatalnokok
- Gazdasági tisztek
- Pénzügyi irányítás
- A pusztai hatalom élén: ispánok
- Az uradalom szakalkalmazottai

4. Új szakmák, új eljárások

5. Mérnökök - építőség

- Földmérés

- Vízrendezés, Sió-szabályozás
- Építőség

6. A kerületek - ispánságok - beruházásai

- Enying környéki puszták fejlesztése a XIX. században
- Az uradalomközpont településrendezése
- Építkezések az uradalomközpontban
- Mezőkomárom, a korai uradalmi központ
- Falu Hídvég - Város Hídvég - szabadosok
- Lajoskomárom, a hercegi mintafalu

7. A legjelentősebb építkezések

- Az enyingi uradalmi kastély
- Az enyingi katolikus templom
- Magtár a településközpontban
- A mezőkomáromi gőzmalom
- Kertépítés

8. Az uradalom Fülöp herceg halála után

9. Összegzés

10. Jegyzékek (felhasznált irodalom, rövidítések, forrásmegjelölés, mellékletek)

11. A múlt nyomai - 2002

2. A Batthyány család és birtokai

Kevés embernek adatik meg, hogy alakítsa történelmünket. Közülük is kevesen vannak, akiket az utókor feltétlen tisztelete övez. A Batthány család tagjai ilyenek. Nyilván nem érdemtelenül lettek gazdagok, kivételezettek, az arisztokraták között is tiszteletreméltóak. A történelmi arisztokrácia kiterjedt családjai katonákat, politikusokat, egyházi és udvari előkelőségeket adtak a hazának. A Batthyány család is. Amikor e nevet halljuk, legtöbbször a grófi ág zsigmondi ágazatából származó, tragikus sorsú gróf Batthyány Lajosra gondolunk. Ő nyíltan szembekerült az uralkodóval. Nem így a hercegi rokon Batthyány Fülöp, aki jó ajánlólevéllel kezdhette meg enyingi birtoklását. A történelem nagy lehetőséget biztosított számára. Élete példázta, hogy az is sokat tehet, maradandót alkothat, aki nem az országos dolgokkal foglalkozik, mint híresebb rokona.

2.1. A Mezőföld bemutatása - múlt és jelen

A Mezőföld az ország egyik nagyon értékes, termékeny és egyben mostoha sorsú területe. A meglehetősen sík, erdőtlen-fátlan területen a középkori harcok idején a lakosok meglehetősen védtelenek voltak. A nagy véráldozatok miatt lakossága sokszor cserélődött, területe idegenajkúakkal népesült be. Enying és környezete korábban is, ma is kifejezetten periferiális helyzetű. A XIX. században a birtokigazgatási központtól, Bécstől, illetve a magyarországi alközponttól meglehetősen távol helyezkedett el. Földrajzi fekvése bizonyára befolyásolta a birtokrendszeren belüli fontosságát. Míg a korabeli közlekedési viszonyok mellett főként az információáramlás lassúsága, nehézkessége, addig ma az infrastrukturális hátrány és tradicionális gazdaság szerkezete miatt halmozottan hátrányos helyzetű térség.

A ma enyingi kistérségként meghatározott terület Veszprém, Somogy és Tolna megyével határos, a Mezőföld -és Fejér megye- délnyugati részén található. Bár a történelem folyamán a megyehatárok változtak, települések tűntek el -s mint a

későbbiekben látjuk-, alakultak, a kisváros vonzáskörzetéhez tartozó települések nagy része a korábbi uradalmi szervezethez tartozott.

Enying első írásos említése 1138-ból (II. Béla birtokösszeírásában) való. A tatárjárás, majd a török hódoltság alatt a mezőföldi falvak elnéptelenedtek, legtöbbjük végleg. Enying - földrajzi helyzete miatt- újra betelepült. A veszprémi püspök után a történelmi Rozgonyi család, 1444-ben a Batthyány és Ányos család, majd Török Ambrus kincstárnok és annak fia, enyingi Török Bálint birtokolta. A török uralom után (1696-tól) a község földesura Babocsay Ferenc, kuruc tábornok. 1707-ben Rabutin osztrák tábornok felégette. Békés fejlődése csak 1720 után indult meg. Enying a XVIII. század II. felében került vissza a Batthyányak birtokába.

A kedvező termőhelyi adottságok miatt a XIX. században szervezett mezőgazdasági nagybirtokká, majd nagyüzemmé vált. A nagy élők munkacserét igénylő szántóföldi áruterelés miatt benépesültek a majorok, puszták. E valamikor lakott helyek a XX. század végére megszűntek. A térség ma is gyengén iparosodott, továbbra is a mezőgazdasági növénytermelés -s vele kapcsolatban az állattenyésztés- a meghatározó.

2.2. A Batthyány család rövid története Renoldtól hg. Dr. Batthyány Lászlóig

Magyarországon a XX. század közepéig a történelmi arisztokrácia képezte a hagyományos elitet. Vezető szerepét a kezében összpontosuló, hatalmas ingatlanvagyon, az ebből fakadó komoly politikai befolyás, és a mindezeket legitimáló, kivételes tekintély, a hatalmas presztizs alapozta meg. Ez a kaszt élesen elkülönült a társadalom többi részétől, sőt, saját körén belül is merev hierarchiát alkotott. A Batthyány család családfája jól mutatja egy arisztokrata család fejlődését:

esetükben közel négyszáz év telt el a családnév felvétele (1398) és a hercegi cím elérése (1764) között. Az ilyen hatalmas múltú családok sok-sok kiválóságot adtak a hazának. Fülöp herceg nem tartozik a család legismertebb tagjai közé, de ha végignézzük közjogi címeinek hosszú listáját, ebből is lemérhető, nagyon tevékeny, alkotó életút áll mögötte.

A hatalmas Batthyány család közéleti, katonai, diplomáciai, egyháztörténeti szempontból jelentős emberi teljesítményeket mutat fel. Kempelen Béla: Magyar nemesi családok (Bp.1911.) című munkájában Renoldot, Nagy Iván: Magyarország családai (Pest 1857) kötetében de Eörs-öt, míg az Új Idők Lexikona Szőke Miklóst teszi meg a család első ismert ősenek. A különböző családkutatók abban egységes állásponton vannak, hogy bizonyos György mester királyi adományként kapta a *Battyán* nevű települést, így a XIV-XV. század fordulójától *Batthyányaknak* nevezik a családot¹, előnév és főnemesi címek nélkül.

Boldizsár -Vas megyei főispán, jajcai és boszniai bán-, valamint Benedek nevű öccse 1500-ban kapta a családi címet II. (Jagelló) Ulászlótól. Boldizsár fia, Ferenc -a legelőkelőbb méltóságok viselője 1524-ben II. Lajostól adományként kapta a németújvári várat, s ettől kezdve a család *németújvári Batthyány* néven szerepel a magyar történelemben. E birtokadomány után száz év telik el, amikor is II. Habsburg Ferdinánd király *bárai* rangra emeli Batthyány Ferenc aranyarkantyús vitézt és fiait: Györgyöt és Gáspárt. Két évvel később, 1630. augusztus 30-án *Batthyány Ádám* elnyeri a *grófi* méltóságot. Ádámnak 3 lánygyermek mellett két fia volt: II. Kristóf és Pál. Velük válik szét a család grófi és hercegi ágra. Kristóf egyik fia II. Ádám, aki gr. Strattman Eleonórárt vette feleségül. Három fiúk közül kettő, Lajos (később az ország nádora) és Károly élte meg a felnőttkort. Károly kiváló hadvezér, a későbbi II. József és II. Lipót nevelője, amiért Mária Terézia 1764-ben *birodalmi hercegi* címmel jutalmazta.

Károly katonai, politikai pályán sikeres: az aranygyapjas rend és a Szent István-rend nagykeresztes vitéze, Vas megye és Zala megye főispánja, valóságos belső titkos tanácsos és állami tanácsminiszter, Horvát-, Tót- és Dalmátország bánja, a bajorországi és belgiumi császári seregek fővezére, Belgium teljhatalmú minisztere. Egyetlen dolog hiányzik: nem maradt élő utódja. Ezért a hercegi címet -elsőszülöttségi jogon- ki kellett terjeszteni Batthyány Lajos nádorra, illetve leszármazottaira, akik anyagi ágon Batthyány-Strattmanok. Lajos hercegnek (a nádornak) négy fia születik: Ádám, József, Tivadar és Fülöp. József bíboros lett, Fülöp utódok nélkül halt meg, így csak Ádám és Tivadar révén folytatódott a család eme ága. Károly, az első herceg 1772-ben bekövetkezett halála után unokaöccsére, Batthyány Ádámra szállt a hercegség, az ő halála után 1787-ben elsőszülött fiára, Lajosra, majd az ő halálával, 1806-ban Fülöpre.

Fülöp herceg nőtlen volt, öccsének, Ivánnak leányai születtek, ezért Tivadar unokájára, Ödön grófra száll a hercegi cím. Ödönnel 1915-ben kihalt a hercegi ág, s ekkortól a Páltól eredő grófi ág legidősebb férfi tagja örökli a hercegi címet. Így vált a negyvenöt éves köpcsényi orvosból, gróf Batthyány Lászlóból -a grófi ág legnépesebb, pinkafői ágzatának utódjából- herceg. Ő az a Batthyány-Strattman, akinek ereiben egyetlen csöpp sem csörgedezett Strattman Eleonóra véréből. S ő volt az is, akit már életében a „szegények orvosa”-ként emlegettek.

2.3. Batthyány Fülöp: az adakozó, gondos gazda

Az az eddigiekből is kitűnik, hogy Batthyány Fülöpöt meglehetősen rokonszenvvel mutatom be. A tárgyilagossághoz az is hozzátartozik, hogy nem találok ellentmondásoktól mentesnek. Adakozó volt és a fősvénység határáig takarékoskodó, az elesettekhez jóságos és az alkalmazottakhoz szigorú, engedékeny és máskor makacs, kérlelhetelen. Úgy gondolom, ez nem

szerepjátszás, megtévesztés. Egyfelől tisztában volt a korabeli arisztokráciával szemben támasztott elvárásokkal, másfelől birtokainak jövedelemtermelése a legfőbb céljai közé tartozott. A gondos gazda jelzős szerkezetet az következők szerint egészíthetem ki: a gondos, szigorú gazda. Az életében felállított prioritásokat jól mutatja, hogy közjogi tevékenységével kapcsolatos iratokat alig, míg gazdálkodásával, birtokügyeivel kapcsolatosakat bőven lehetett találni a levéltárakban. Ehhez egy érdekes adalék: halála után csak az enyingi uradalomban 26 q (feleslegesnek ítélt) iratot semmisítettek meg.

Batthyány Fülöp a fentebb bemutatott, előkelő és hatalmas család hercegi ágának volt tagja. Mint az előzőekben láttuk, a hercegi címet Batthyányi Károly József tábornagy nyerte. Mivel utódok nélkül halt meg, a hercegi rang és a hitbizományi öröklés rendje testvére, I. Lajos utódait érintette. A legidősebb fiú, III. Ádám helyett második fia, Batthyány József (1727-1799), 1776-tól esztergomi érsek, 1778-tól bíboros kormányozta a hitbizományi védelem alá nem tartozó birtokokat. Ezért találkozhatunk az ő hagyományaival és nevével az enyingi uradalom kezelésével kapcsolatban is. III. Ádám a hitbizományi birtokigazgatást 1777-ben fiának, II. Lajosnak (1753-1806) adta át, aki 1799-től, nagybátyja halálát követően az összes családi birtokot átvette. Herceg Batthyány Lajos cs. és kir. kamarás a gazdálkodás és a mezőgazdaság iránt érdeklődő nagybirtokos volt. Vas Gereben úgy emlékezett meg róla a „Nagy idők, nagy emberek” lapjain, mint akinek szívügye a jobbágyság segítése, a települések, különösen Enying utcáinak szabályozása. Sokat tett azért, hogy birtokain gyarapodjanak, szaporodjanak a béresei, fejlődjön a juhászat. Festetics György barátja volt, s Vas Gereben szerint érdeklődésük, társalgásuk témája: „a jó barátok elkötelekedtek a burgonyán és juhon, mely két tárgy abban az időben olyan újdonság volt, hogy az egész ország beszélt róla”. Lajos herceg fia, a negyedik Batthyány-Strattmann herceg 1806. július 15-étől, apja halálától a Batthyány, a Strattmann hitbizományok és a hitbizományokon kívüli

birtokok tulajdonosa Batthyány Fülöp. Hosszú élete 1781. november 19-től 1870. július 22-ig tartott. 89 életéve és a birtokai élén jó gazdaként eltöltött 64 év alatt sokat tett jószágai fejlődéséért. Maga családot nem alapított, közéleti tevékenysége mellett - életkora előrehaladtával egyre inkább birtokainak igazgatása kötötte le.

Batthyány Fülöp hivatalos címzése²: birodalmi herceg, Németújvár örökös ura, császári és királyi kamarás, Nagy Leopold császár Rendjének Comendatora, Tekéntetes Nemes Vas Vármegyének Örökös főispánja. A herceg az 1825-27-e országgyűlésen az „Acamédia felsegíllésére” ötvenezer (más források szerint ³ 40 ezer) pft-ot ajánlott fel. A főúr már korábban, az 1809-es napóleoni ütközetekben észrevétette magát: ezredesként szolgált, s Győrnél nem engedte szétfutni csapatát. Egy korabeli, őt dicsőítő vers szerint⁴:

*„Hazáját szereti igaz Magyar szíve
Királyát buzgóan tiszteli mint Hive”*

A királyhűség és a hazaszeretet összeegyeztetése korántsem ritka életprogram a XIX. században. Az a következetesség azonban, amellyel egész életén át ezt az elvet Fülöp herceg képviselte, nem túl gyakori. 1853-ban Ferenc József ellen egy csákvári szabólegény merényletet kísérelt meg. Az uralkodó felépülésének örömére Fülöp herceg a nemrégiben felépített enyingi katolikus templomban hálaadó misét rendelt el, s a szegényeknek adományokat osztatott. Birtokai gazdálkodásában és a számadásban szigorú rendet, fegyelmet követelt meg, de híres volt bőkezűségéről. Az Akadémia mellett támogatta a Magyar Gazdasági Egyesületet, a Köztelek építkezését⁶, a pesti Nemzeti Casino-t⁷, a székesfehérvári Vörösmarty- és a szekszárdi Garay-szobor felállítását. Adakozókészsége⁸ különösen a nehéz időkben, 1817-ben, a nagy ínség, valamint 1864-ben, az országos aszály idején mutatkozott meg. 1817-ben minden megyének 2000 pft-ot juttatott a szegények megsegítésére. Támogatást kaptak - pénz vagy „kenyérnekvaló”- formájában messzi vidékek tűz-, jég- vagy aszálykárt

szenvedettjei, árvízkárosultjai. Batthyány Fülöp buzgón támogatta a közcélú építkezéseket, a kórházakat, iskolákat. Különösen nagy összeget ajánlott fel a kaposvári iskola és kórház, valamint a nagykanizsai Leánynevelő Intézet javára. Hegyaljai szőlőbirtokosként támogatta a bormívelés előmozdítását. 1863-ban a Magyar Földhitelintézet egyik alapítójaként 20 ezer ft-os támogatást vállalt. 1855-ben támogatta a „Mezei gazdaság” című angol mű (szerzője: Stephens, Henry) magyar kiadását⁹. A herceg szelíd volt, visszahúzódó és áldozatos, a gazdálkodási és vezetési kérdésekben kemény és makacs. Félték és féltették: az uradalmi templomokban imádkoztak érte.

Batthyány Fülöp többnyire Bécsben tartózkodott, mindössze három enyingi látogatásáról van tudomásunk: az iratanyagok szerint birtoklása kezdeti éveiben, az 1810-es években 2 alkalommal, majd 1822-ben járt a településen.¹⁰ Két nagyon jelentős esemény történt 1870-ig, haláláig Enying illetve az uradalom életében: a nagy-nagy gonddal, odaadással végzett enyingi templomépítés és - felszentelés, valamint az évtizedekig húzódó Sió-szabályozás és csatornaátadás. Mindkét esetben a direktor képviselte a herceget. 1852 után az uradalmi kastély hercegi lakosztályát kiürítették, a bútorzatot Körmendre szállították. Ez időtől kezdve a herceg nem látogatott Enyingre.¹¹

2.4. Uradalom a Sió mentén

Egy főúri birtokrendszer kialakulása nem egyik pillanatról a másikra történik. A vagyont, a hatalmas földterületet Fülöp herceg is jórészt örökölte. Mégsem mindegy, hogy ki hogyan sáfárkodik ezzel az örökséggel. A herceg nagybátyja, Batthyány József kiváló tanítómesternek bizonyult: igyekezett tisztázni a bonyolult birtokviszonyokat, földet el nem adott, csak vásárolt. Megteremtette a lehetőséget, hogy Fülöp beteljesítse a szándékát, és létrejöjjön az egységes Enyingi Uradalom. Addig, amíg a hitbizományokon (majorátusokban) megfontoltabb, kísérletezésektől mentes, hagyományos gazdálkodás folyt a jól bevált módszerekkel, addig Enyingen nagyobb teret kaphatott a kísérletező kedv.

Batthyány Fülöp szívesen tanult mástól. Természetesen, ebben is a gazdaság érdeke vezérelte: egyik nagybérelője (Holtzmeister) eredményes gazdálkodása nyomán kiváló juhászatot alakított ki. Az ezzel kapcsolatos elsődleges gyapjúfeldolgozás, majd tejfeldolgozás a gazdasági hasznon túl új, polgári mesterségek kialakulását segítette elő. A nagyüzemi termelési mód kialakítása a vagyon, a tőke jelentős koncentrációját követeli meg. A század második felében meginduló technikai fejlődésnek előfeltétele volt egy jelentős hasznot termelő nagygazdaság kialakítása. Ha tudatosan alakult így, ha nem, nem vitatható el, hogy ez Fülöp herceg érdeme.

Az 1603-ban grófi, majd 1764-ben elsőszülöttekre örökíthető birodalmi hercegi rangot nyert család előbb gr. Strattmann Eleonóra (II. Ádám felesége) alsó-ausztriai birtokaira, majd 1746-ban a Körmend, Kanizsa és Ludbreg (ma: Horvátország) központtal szervezett uradalmakra, illetve a bécsi és budai házakra, valamint a Vas megyei örökös főispáni tisztségekre elsőszülöttségi hitbizományt, azaz majorátust alapított.¹² A második majorátus alapítója II. Ádám és Strattmann Eleonóra fia, I. Lajos, aki 1751-től nádori tisztséget töltött be. A jóval később megalapított enyingi uradalom nem volt része a majorátusoknak.

A sármelléki jószág a Batthyány család ősi fészkeének számított 1397-től, hiszen a névadó Battyán is ehhez az alakulathoz tartozott.¹³ Ennek része volt már Hídvég, a Sió őrzött átkelőhelye is. A család innen kiindulva terjesztette ki érdekerületét a Mezőföld délnyugati részére¹⁴. A XVI. században -több kísérlet után- Batthyány Ferenc nyerte adományul Enyinget és Nyéket: 1564-ben Hídvégen 4 zsellér és 7 jobbágyporta fizetett neki adót. Az elpusztult Mezőkomáromot az 1640-es években Batthyány Ádám engedélyével telepítették be újra. II. Kristóf gróf, főpohárnok (1632-1685) már lényegében az egész későbbi uradalmi területet birtokolta, de ő és fia, II. Ádám a birtok egy részét zálogba adta. Enyinget is csak nem sokkal halála előtt, 1701-ben váltotta

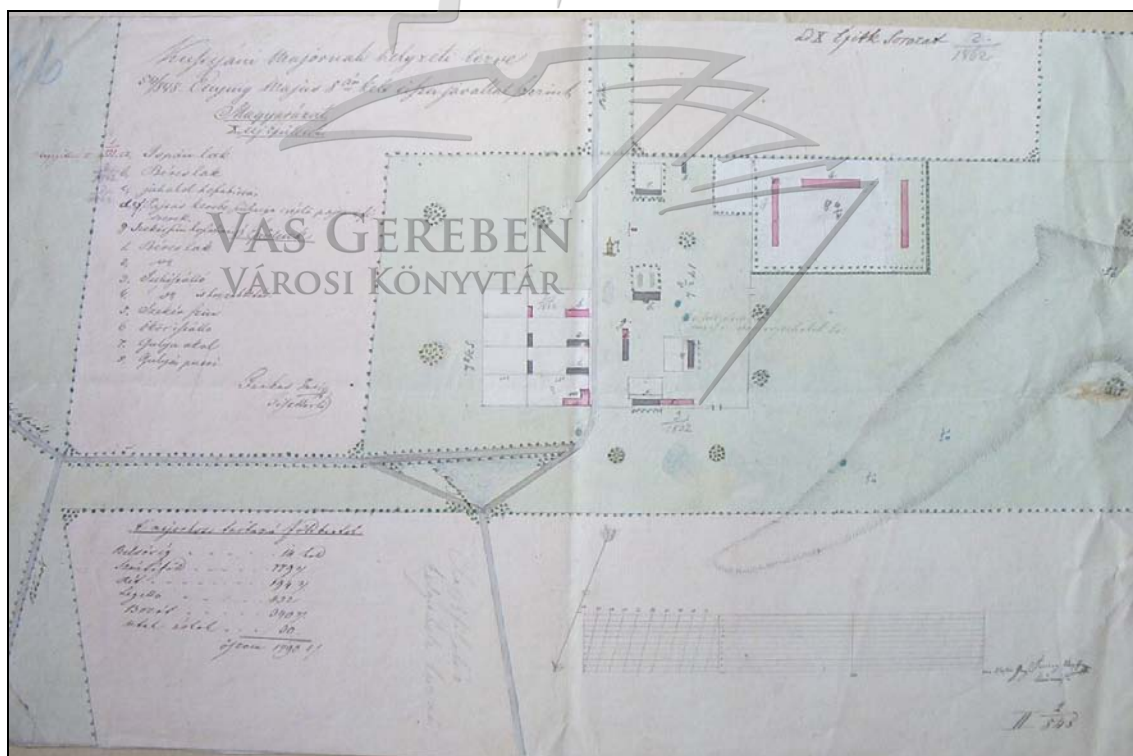
vissza. Özvegye, Strattmann Eleonóra több sármelléki jószágot visszaszerzett. Az érintett birtokrészek többször váltak a család különböző ágai között egyezség tárgyává. II. Zsigmond (1698-1768) lemondása után herceg Batthyány (I.) Lajos kezén egyesült a mezőföldi jószág. Ám ő sem kezelte majorátusként, hiszen Mezőkomáromot és Tisztavízpusztát zálogba adta. A birtokot a nádor halála után Batthyány József kormányozta előbb apja, majd unokaöccse helyett. Ő telepíttette Szálkát, ő építtette a németegresi és szálkai templomot. Még Strattmann Eleonóra „kegyes adomány”-t tett az enyingi templom felépítésére, amit József herceg 30ezer ft-ra egészített ki. Lényegében József igazgatása alatt kialakult az uradalom, bár egyes birtokrészei (Kustyán, Németegres) a grófi ággal közös tulajdonban voltak. (1. ábra)

1. ábra: Az uradalom helyzeti térképe, 1871.

1823-ig a mezőkomáromi uradalom elnevezéssel találkozunk, ami valószínűleg helytelen: Kovács János földmérő még 1757-ben készített térképe két uradalmat jelöl¹⁵.

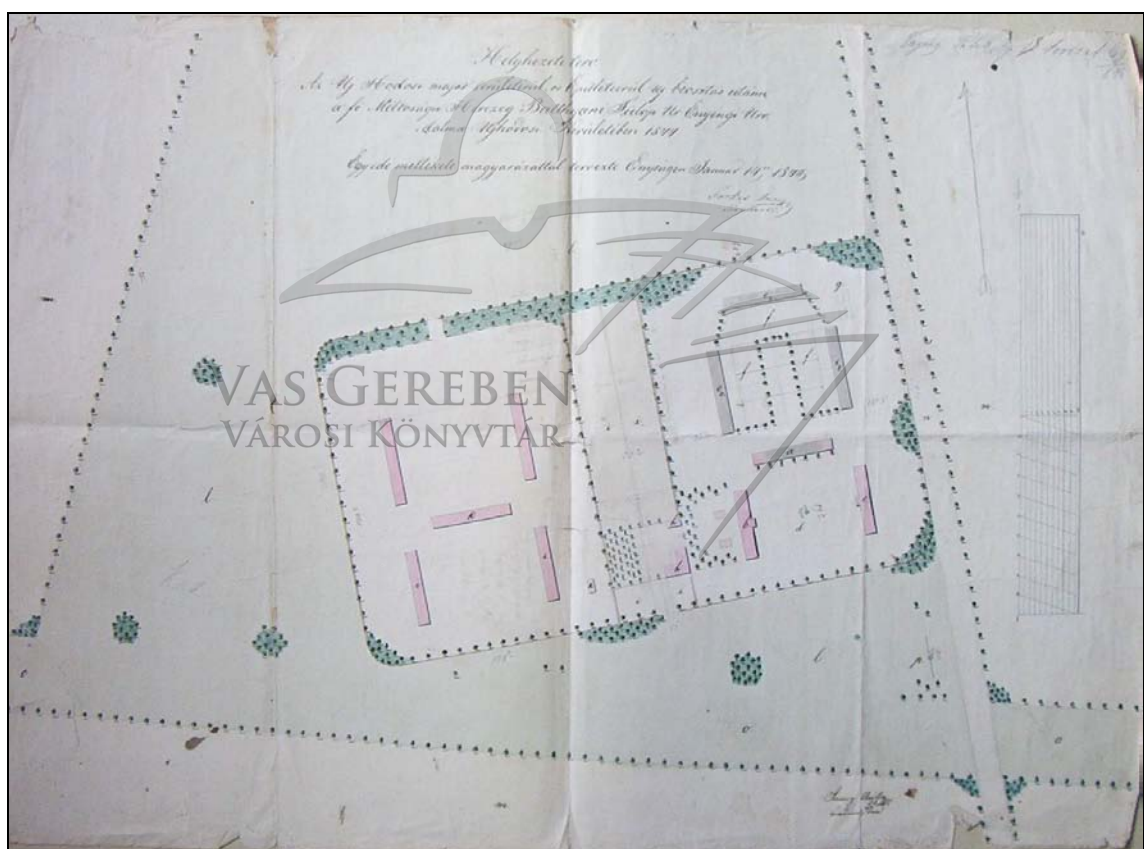
Ekkor az enyingi uradalomhoz tartozott Páta, Kustyán (2. ábra), Mihályfalva, a mezőkomáromihoz Falu Hídvég, Város Hídvég, Kollát, Felsőnyék, Fürged, Potol, Horhi, Rebec, Pél, Kapurév és Oroszi. Valószínű, hogy a két uradalmat területileg és igazgatásilag Batthyány Fülöp egyesítette. Batthyány Lajos nádor idejében, az 1756-57-ben készült uradalomleírás az uradalmat 6 kerületre osztotta: az enyingihez tartozott Szentmihályfalva, Kustyán, Páta, Csinig és Kabóka; a mezőkomáromihoz Hodos; a faluhídvégihez Oroszi, Kapor, Pél és Rebec; a felsőnyékihez Fürged, Potol, Horhi és Farkasháza. Az összeírásban Város Hídvég mint szabados, Szabadhegy (az urasági sörfőzde helye) mint árendás hely szerepel.

2. ábra: A kustyáni major helyzeti terve, 1848.

1823-ban öt ispánság található az egyesített uradalomban: Enyingen, Mezőkomáromban, Falu Hídvégen, Szálkán és Felsőnyéken. Szentmihályfa-pusztát egy részét a mezőkomáromi ispánsághoz, Németegrest pedig a falu hídvégihez. 1801-től Fürgeden, 1803-tól Tisztavízen alkalmaztak gazdát, ami a majorok jelentőségének növekedésére

utal. 1847-ben az uradalomban hat kerület (Enying, Újhodos /3. ábra/, Szentmihályfa, Pél, Felsőnyék, Fürged) és két fiókgazdaság: Szálka és Németegres található. Batthány Fülöp 1828-ban megvásárolta az érdi uradalmat, ahova - az 1843. évi eladásig - kipróbált szakembereket küldött a gazdálkodás megsegítésére. Szekérposta indult Enyingről Érdre, Budára, s a szállítmányok innen jutottak Bécsbe. 1858-ra az uradalom területét behálózta a rendszeres postajarat, melyet 1861-ben, a Déli Vasút megépítése után átszervezték¹⁶.

3. ábra: Az új hodosi major helyzeti terve, 1844.

1861-ben az ispánságok száma nyolc, ezeket gazdasági körnek nevezték (Enying, Újhodos, Felsőnyék, Szentmihályfa, Külfürged, Belfürged, Pél és Kustyán.). Bár az uradalmat többször átszervezték, a külső birtokhatárok ebben az időszakban változatlanok maradtak: az uradalom három megye határán feküdt. Enying, Mezökomárom, Lajoskomárom Veszprém megyéhez, Falu-, Város Hídvég, Szabadhegy

és Nemetegres Somogy megyéhez, Felsőnyék és Szálka Tolna megyéhez tartozott. A mádi szőlőbirtok számadásait, építkezéseit Enyingen ellenőrizték, s az itteni borokat - Erd eladása után- Enyingen igyekeztek értékesíteni.

Az egységes uradalmi gazdálkodás, irányítás 1870-ig, Batthyány Fülöp haláláig állhatott fenn. A birtokot testvérének, Ivánnak életben maradt leányai, herceg Montenuovo Vilmosné Batthyány Julianna és özv. gr. Draskovics Károlyné Batthyány Erzsébet örökölték. Az örökösök 1871. júniusában az uradalmat kettéosztották¹⁷: a Sión túli rész Felsőnyéki uradalom néven Montenuovo, a Sión inneni rész Enyingi uradalom néven a Draskovics családdá lett.

2.5. Nagybirtokból - nagyüzem

Fülöp herceg -bár dúsgazdag, többnyire Bécsben élő arisztokrata volt- sokat foglalkozott birtokaival. Ugyan részben a kényszer, a munkerohiány készítette uradalmá(i) gépésztésére, de már ezt megelőzően belátta, hogy a puszták építése-fejlesztése nélkül, az uradalmi üzemszervezet kialakítása nélkül hatékony, korszerű gazdálkodás nem létezik. Ugyanakkor felróható hibájául, hogy a földmegváltás (kárpótlás) összegét egyéb célokra elvonta a gazdaságaitól, ami természetesen a fejlesztés rovására ment. Nehezen látta be, hogy jelentős eredmény csak jelentős befektetés után várható, azaz nem ismerte fel annak a gazdálkodási módnak a lényegét, amit ma úgy hívunk: „okszzerű” gazdálkodás. Az enyingi uradalom a birtokrendszer egyik „aranybányája” volt. Az éves átlagos tiszta jövedelem 100-120.000 ft-ot (olykor többet) is elért. Ehhez képest pl. az 1841-42-43-as évek uradalmi építkezéseire, beruházásaira 18.372 ft-ot költöttek. Összehasonlításlát: volt olyan év, hogy egyetlen célra (a megyék szegényeinek megsegítésére) 130.000 ft-ot utalt ki. Azt mondhatom, hogy Fülöp herceg sokat építtetett, de semmiképpen sem eleget!

Az enyingi uradalom Batthyány Fülöp kezén volt először és utoljára egységes gazdaság. Fülöp herceg 1806-ban, a testvérével kötött egyezség folytán összevonta, majd az örökösök osztályos egyezsége 1871-ben felosztotta azt.

A herceg (bécsi) főkormányá tanácsadó, tanácskozó testület volt¹⁸. Ennek élén a prefektus, illetve régens állt, majd a XIX. században a *direktor*. A majorátusokat és a hitbizományon kívüli birtoktesteket kerületi számvevőségekhez sorolták. Az alsó kerületi számvevőség székhelye Körmenden volt, az enyingi uradalom is ide tartozott közvetlen számadással. Enying közvetlenül Béccsel, a főkormányval is folytathatott levelezést. Ez 1826-ig német, ezután magyar nyelven folyt. Bár a főkormány élén a *direktor* állt, a herceg sokféle döntést fenntartott magának. Erős központosítás volt jellemző a főkormányi döntésekre, és ezek jelentősen függtek Batthyány Fülöp jellemétől, akaratától.

Fülöp herceg egyszerre volt takarékos és adakozó. Idegenkedett az *okszerű gazdálkodástól*¹⁹, azaz hogy nagy bevétel csak nagy befektetés után várható. Nehezen viselte a termelési költségek emelkedését, de addig, míg a birtokok jövedelme azt elbírta, az építkezéseket, tenyészállatok vásárlását eltúrte. Az 1848 utáni kárpótlási tőkét nem engedte az uradalomba visszaforgatni, mert mint 1835-ben mondta: „... az enyingi Uradalom, mely eddig mindenkor pénzbánya gyanánt tekintetett,...”. Az 1847-es uradalomleltár szerint az uradalom átlagos bevétele 280 ezer pft, ebből 80 ezer tekinthető tiszta jövedelemnek. A század első éveiben a szokásos maradvány még 90 - 160 ezer ft között volt.

Az uradalom nagy építkezéseinek ideje az 50-es évek. Még ekkor is 50-80 ezer ft jövedelemről tudunk. Az ötvenes évek végén jelentősen esett a gabona ára, ezért az uradalom a befizetéseket a főkormány felé nem tudta időben teljesíteni, és gyakran

tartozott a kanizsai és az érdi testvéruradalmaknak is. Az utolsó kedvező gazdálkodási év az 1862-es volt, ekkor a tiszta jövedelem meghaladta a 120.000 ft-ot. Ezt követően a jövedelem fokozatosan csökkent, 1868-ban alig érte el a 14.000 ft-ot. A főpénztár többször kisegítette az uradalmat: 1865-ben pl. 60 ezer forint volt annak adóssága úgy, hogy közben Érdek is tartozott²⁰. Az előlegezés ellenére sem jutott az uradalomnak annyi pénz, amennyi a gazdálkodáshoz kellett volna. A tiszttartó a magas készletekben, a bor értékesítési nehézségeiben, s a már említett gabonaáresésben látta a jövedelmek csökkenésének okát. A herceg 1864-ben minden építkezést megtiltott, a pénzes munkákat leállította, így minden munkát a béresekkal igyekeztek megcsináltatni. Fülöp álláspontja az volt, hogy a nem megfelelő jövedelmezőségű pusztákat bérbe kell adni, a szőlőművelést és gyümölcsfaeladást „fényűzésnek” tartotta. Vele ellentétben, Farkas Imre tiszttartó a pusztahálózat kiépítését tartotta a fejlődés zálogának. 1848 után többször kérte, hogy az úrbéri kárpótlási tőkét fektessék beruházásokba, mert az elvesztett úrbériség roboterő és robotos igaerő elvesztésével is járt. A beruházások pontosan ennek pótlásához szükségesek. Véleménye szerint elkerülhetetlen a puszták fejlesztése, béresek, igavonók beállítása, lakások, színek, pajták építése. „Ha puszták felszerelése kellő tökélytel czélszerűen bevégeztetvük, a pénz szállítmányaink évről évre fényesebbé válnának.” A herceg vonakodva engedett, de a pénzt szűken mérte. Az 1847-ben, Farkas Imre tiszttartó által készített uradalomleírás²¹ adatai szerint a majorsági földbirtok 35.421 holdat tesz ki, a birtok egész területe 61.590 hold. Batthyány Fülöp egy 1850-es rendeletében²² szándékait így fogalmazta meg: „a gabona, mint a földművelésnek rendszerint főterménye, egyik nevezetesebb részét képezi a gazdaság jövedelmeinek.” Ennek a hatalmas birtoknak a megművelési formája 1848 előtt a roboterő volt. 1848 után az „okszerű gazdálkodásnak” 2 fő akadálya volt: a szorító munkaerőhiány, illetve a pénzhiány, amely gátolta a birtokosok beruházásait, a

parasztok esetében pedig a pénzbérleti forma elterjedését. A munkaerőhiány munkaerővel bíró családok letelepítést indokolta, amely szintén a puszták, majorok építését, felszerelését indokolta. Még egy tényező tette ezt sürgetővé: a termelési mód megváltozása. Az ugarolás a jövedelemtermelő képesség növelése érdekében visszaszorult, nem egy területben teljesen megszűnt. A föld kizsárolása céljából növelni kellett az trágyatermelést, ami önmagában is ösztönözte az állatlétszám növelését. „A trágya az alapja a jó gazdaságnak. A jó gazdának legbizonyosabb aranybányája a trágyagödör.”²³ A megnövekedett állatlétszám szintén az uradalmi puszták fejlesztését igényelte. De a fentiek az építési beruházások serkentése mellett jótékonyan hatottak a mezőgazdasági művelés technológiai színvonalára. Ezek közül néhány:

- 1856-ban portrágyaszórót vásárolt az uradalom. Ehhez „compost”-trágya felhasználása vált szükségessé, amihez előírták a komposztálás módját.
- A szórt vetést felváltotta a magtakarékos, precízebb sorvetés. A géppel vetett földeket tüskeboronával kellett elmunkálni. Ezek a műveletek új gépeket igényeltek.
- A korábban alkalmazott faeke helyett (drágább) vasekéket kellett alkalmazni, mert a megnövekedett szántásterület miatt csak nehezen lehetett pótolni a rövid élettartamú faekéket.
- A kapásnövények műveléséhez szükséges munkaerőigényt csökkentette a gyomirtó lókap, töltögető eke.
- A kártevők ellen a vetőmagokat házilag csávázták, az üszöggomba ellen sajátos házi növényvédelmet alkalmaztak.
- A fahiányos mezőföldi uradalomban a XIX. században jelentős majorsági fa-telepítések történtek, előbb vásárolt, majd az urasági faiskolákban nevelt csemetékkal.
- Mezőkomáromban és Enyingen növény- (elsősorban gyömolcs) nemesítés folyt.

- Az uradalom a magyarországi és európai mezőgazdasági kiállítások állandó résztvevője volt.
- A gőzgépek (gőzcséplőgép, gőzüzemű malom) új foglalkozási ágakat honosítottak meg az uradalomban.
- Az 1860-as évektől a nyomtatásos cséplést fokozatosan felváltotta a gépi csépelés. A géppel csévelt gabona a piacon többet ért, s a nyomtatásos csépléshez külső munka- és igavonó erőt kellett alkalmazni, vagy -mint azt az uradalom a főkormány kimutatta-, 200 db lovat kellett volna vásárolni.
- A megnövekedett állatállomány nagy takarmányigénye miatt kaszálógépek, rendsodró- és szénagyűjtő gépek beállítása vált szükségessé.

Amint a fentiekből érzékelhető, a gazdálkodás feltételeinek megváltozása jelentős beruházást igényelt. A főkormány és maga a herceg hajlandó is volt ezekre a nagyberuházásokra, a megtakarítás, a „kímélés” érdekében. A gépek mellé alkalmazott kevesebb munkaerő parancsoló szükségéssel bírt.

Az uradalomban egyrészt gazdaságossági számítás alapján, másrészt a kényszerhelyzet figyelembevételével korán, tervszerűen terjedtek el az új munkaeszközök, új termelési módok.

Az enyingi tiszttartó erről így rendelkezett:²⁴ „Enyingi körnek pedig meghagyatik, hogy géppel kaszáltassa lucernáját, miután van gépe. Szűnjön meg parasztgazda lenni.”

3. Alkalmazottak, szakemberek, közemberek

Többször szóba került, hogy Fülöp herceg nagy gondossággal választotta (vagy választatta) ki munkatársait. A különböző iratok, levelek, tanulmányok alapján az derül ki, hogy mind a gazdasági tisztek, mind a szakalkalmazottak magasan képzettek voltak. Olyan belső utánpótlási rendszert alakított ki, amelyben kiderült az uradalomban elhelyezkedni akaró fiatalok rátermettsége, alkalmassága. Rutinos, nagytudású és nagyhatalmú gazdatisztek mellett sajátíthatták el a tudnivalókat. Embereit a herceg nagyon megbecsülte, róluk -és családjukról- nyugdíjazásuk után is gondoskodott. Emberszeretetének sok-sok példáját látjuk az iratokból: özvegyeknek, árváknak, szolgálatukat bevégezetteknek az eléje terjesztett segélykérelmére szinte mindig igenlő volt a válasza. A gazdaság szempontjából mégsem ez, hanem a kiválasztás rendszere a fontos. Az alkalmas, lojális alkalmazottak kiválasztása ma is fontos vezetői erény. Az az erény, amely Fülöpben feltétlenül megvolt.

3.1. Az uradalom legelső munkása²⁵

Fülöp herceg (1868-ban) 87 éves volt, amikor a főkormány ezt írta Enyingnek: „Öhercegségét annyira érdekli minden, mi uradalmaira vonatkozik, hogy nincs tárgy, melyről értesíttetni nem kívánna, s melynek minden részleteibe ne bocsátkoznék.” Határozott céljai voltak, ehhez megfelelő érdeklődés társult. Nem meglepő, hogy munkatársait céltudatosan és szigorúan válogatta meg. Előtte legfőbb célként a jövedelemtermelés lebegett: ennek érdekében munkáját és idejét nem sajnálta. Igyekezett annak a képnek -kegyes, jó földesúr- megfelelni, amit családja korábban már kialakított. A gazdálkodás és annak hatékonysága érdekében részt vett a számvitel, ügykezelés korszerűsítésében. Embereit takarékoságra, mértékletességre intette. Mindenkor a leggondosabb gazdának mutatkozott. Így azután nem meglepő, ha még idős korában is naponta foglalkozott birtokai ügyeivel.

3.2. Kezdő uradalmi hivatalnokok

A főkormányi, uradalmi hivatali előmenetel alapelve a saját nevelésű, kipróbált, régi szakemberek előmenetele volt. Részben írnoki, részben gyakornoki alkalmazás után maguk nevelték tisztjeiket. Ezt fontosabbnak ítélték meg, mint a gazdasági képzést. A gyakornokokat, írnokokat és az ispánokat az uradalmak között 1-2 évente áthelyezték. A gyakornokság valójában iskola volt, az uraságtól pénzt nem kaptak, a családjuk tartotta el őket. Általában az ispán felügyelete alatt végezték munkájukat, de ha az ispán nem volt jelen, gyakran kaptak önálló munkát, s néha helyettesítették az ispánt. Az írnokok munkájukért fizetést, lakást, tüzelőt és „tartást” kaptak.

3.3. Gazdasági tisztek

Az uradalmi gazdálkodást a gazdasági tisztek irányították, az egyes szakkérdésekben jól képzett szakemberek –ügyvéd, mérnök, orvos, körvadász, kertész, szőlész- és az adminisztratív alkalmazottak segítségével. Az irányító apparátushoz tartoztak még olyan személyek is, akiket hivatásuk rangja (tanító, pap), vagy kapcsolatuk a végrehajtó hatalomhoz (annak alsó fokához) kötött: katonák, hajdúk, porkolábok, huszárok.

A gazdálkodási apparátus élén a tiszttartó áll, a gazdaságban az utolsó kisbéres is az ő beosztottja. A tiszttartóval egyenrangúnak számított a számtartó, aki a pénzkezelésért, az adminisztrációért felelt, és ellenőrzési joga volt. A főkormány főpénztárosától függött, néha több uradalom -tiszttartó- tartozott hozzá, így esetenként némileg felette állt a tiszttartónak, akinek a szakapparátus többi tagja (ügyvéd, mérnök, orvos, fővadász) sem volt beosztottja. Az 1830-as években vált a tiszttartóval egyenrangúvá az inspektor (1832-től „ügyellő”), aki általában több uradalmat felügyelt. 1834-ben a Batthyány uradalmakat prefektúrára osztották, Enying az Alsó Kerület része lett. Élükön

a prefektus állt. A prefektus minden hónapban meglátogatta a hozzá tartozó uradalmakat, és tisztiszéket tartott. Szerepe az uradalom fennállása idején változott, a század közepétől a direktor szerepe erősödött, a prefektus a közvetlen gazdaságirányításból kimaradt. Bár a prefektúra ideje nem volt hosszú, mégis mély nyomot hagyott az uradalom életében: ekkor alakultak ki a szakhivatalok csírái (építőség, számvevőség). Ennek oka, hogy az érdi uradalmat 1848-ban eladták²⁶, és az ott fizetett szakhivatalnokok Enyingre kerültek.

3.4. Pénzügyi irányítás

1850-ben az uradalmi számtartói hivatalt megszüntették. Ekkortól minden számadást az ispán készített. Miközben az uradalomban a számtartói hivatal megszűnt, a kerületi számvevőszék szerepe erősödött: számviteli munkájába még a direktor sem szólhatott bele. A szakembergárda nagyon felkészült volt: „A sok gazdatiszt a nagy uradalmakban oly nagyszámú, mezőgazdaságilag iskolázott személyzetet képez, minőt másutt nem gyakran találni²⁷.” A számvevők rendszeresen vizsgálták az uradalmi számtartók (1850-1860 között az ispán) számadásait. A számtartó teljes anyagi felelősséggel tartozott munkájáért.

3.5. A pusztai hatalom élén: ispánok

A tiszttartók közvetlen irányítása alatt az ispánok, a gazdák álltak. A parancsok végrehajtására, bizalmi feladatok ellátására a huszárok, katonák szorították a különböző munkavégzőket. Az ispánok a gazdasági körök, a gazdák csak egy-egy puszta, major vezetői voltak. Közember lehetett gazdává, gazdából is lehetett olykor ispán, de az ispánná válás tipikus útja a gyakornok-írnok számlárlétra, esetleg a katona-gazda-ispán életút. Az ispánság az első olyan beosztás, ahol a családalapítás lehetséges - sőt, az írnoktartás miatt szükséges is- volt.

3.6. Az uradalom szakalkalmazottai

3.6.1. Kertész

Glocker Károly uradalmi kertész 1846-tól állt alkalmazásban. Számos kiállításon állította ki terményeit, főleg alma és körte nemesítésével foglalkozott. A kertészeti személyzettel együtt kezelte az udvari kertet (az enyingi „czifra-kertet”), az üvegházat, a gyümölcsfaiskolát és a gyümölcsöst. Elsősorban gyümölcstermesztéssel foglalkozott, de oltványt és virágot is értékesített.

3.6.2. Orvosok

Az enyingi uradalom legismertebb és legsokoldalúbb orvosa Entz Ferenc volt, aki 1832-től 1848-ig gyógyított Enyingen. Lakása Mezőkomáromban volt, ahol az orvoslak kertjében gyümölcsfa-nemesítéssel is foglalkozott. Irodalmi tevékenységet is folytatott, egyik műve: „A Sió mellékének vázlata természetrajzi és orvosi szempontból”. 1849-ben, a szabadságharc ideje alatt Zólyom, Bars, Hont és Nógrád megye főorvosa. Entz felmondása után a következő orvos, Wallenstein Hermann Enyingre költözött. Feladata volt: „az uradalomban lévő minden tiszt és szolgálatbeli egyénnek ingyenes orvosi segédelmet nyújtani.” Ő készítette az „Utasítás nőkhez” című köriratot²⁹, mely a pusztai asszonyok számára írt felvilágosító munka a terhesség, szülés és szoptatás alatti higiénéről, életmódról. Kimutatta a Sió mocsarai és a váltóláz közötti összefüggést. Bírálta a főkormányt, amiért a szolgálatban állók családtagjainak fizetni kellett a gyógyszerekért. Az állás utódlásáért folytatott küzdelemből Dicenty Pál doktor, a szekszárdi Ferences Kórház orvosa került ki győztesen. Már tevékenysége elején megállapította a cselédség között dúló betegségek, járványok okait: a bűnös a cselédházak rossz állapota, a zsúfoltság. Javasolta a pusztákon betegszoba és halottas szoba kialakítását, valamint az épületek gyors javítását. Az uradalomban 1831-ben

kolera, 1850-ben tifusz, 1855-ben ismét kolera, 1857-ben „hidegláz” pusztított. A doktor elérte, hogy a készenléti gyógyszerek mellé gyógyszeresomagot rendszeresítsenek, járvány idején pedig „védőitalt” (fenyőpálka, bor, ecet) osztottak.³⁰

3.6.3. Ügyviselők, ügyvédek

Az uradalmi ügyvédek -fiskálisok, ügyészek, ügyviselők- sokrétű feladatot láttak el. Az úrbérrendezés, a regularizáció, a földcserék, az irtások visszaváltása, az elkülönözések, a tagosítások, valamint a közigazgatáshoz csatlakozó legkülönbébb ügyekben az uradalmat, az uradalmi alkalmazottakkal szemben pedig a herceget képviselték. Legtöbben közülük nem is laktak az uradalomban, meglehetősen szabadsággal rendelkeztek, így magánpraxist is folytathattak. Az 1848 utáni állapot rendezése érdekében 1850-től (a három megyei ügyvéd mellett) másokat is foglalkoztattak. A jogi és közigazgatási ügyek mellett az ügyvédekre hárult a büntetések végrehajtásának megszervezése és ellenőrzése.

3.6.4. Falusi tanítók, pusztai tanítók

Az uradalom a hozzátartozó községek iskoláinak építéséhez, fenntartásához hozzájárult. Ez építési telek, építőanyag, munkaerő, fűtőanyag rendelkezésre bocsátását jelenti. 1848-ig a falusi tanítókat is támogatta a herceg. Az uradalom valódi szolgálatában nem álló -a falusi tanító is ilyen- személyeknek juttatott föld a 40-es években 724 hold, amit a herceg sokallt³¹. 1848-cal a használoknál lévő földek kezükön állandósultak, így ezután már csak esetlegesen támogatta őket, s a tűzifajuttatást csak az uradalmi gyermekek arányában kapták.³² A tanítóválasztásba az uraság a körülményeket leginkább ismerő ispánok útján szolt bele. A pusztai tanítókat jelentősen megkülönböztették: az uradalmi alkalmazottak között tartották őket számon, és részükre konvenciót állapítottak meg. Mint írástudó embereket felhasználták őket az

adminisztrációban is, esetenként helyettesítették a gazdasági személyzetet. A 60-as évektől elvégezték a harangozást, pótolták az írnokokat. A pusztai konvenció a béresekkkel közös konyhát is jelentett, ezért a pusztai mesterek falusi állásba igyekeztek: legtöbbször csak egy-két évet töltöttek el ott. A század első felében kettő, 1858-ban négy pusztai iskola működött, Szentmihályfán, Fürgeden, Újhodoson, Pélen. 1870-ben a tiszttartó a tanügyi törvény alapján kialakította a kijáró, ambuláns rendszert³³: azokon a pusztákon, ahol iskolaszoba nem volt -Óhodos, Páta, Kustyán-, a tanítás a juhászbojtárok szobájában folyt. E kisiskolákban az összes gyermek együtt tanult, s a pusztákon a tanév 1868-ig rövidebb volt, november 1-től március 19-ig tartott.

3.6.5. Közemberek: robotosoktól a cselédekig

A szántóföldi gazdálkodás, a gabonatermelés kiterjesztése növekvő munkaerőt igényelt. Ennek kielégítését szolgálták a jobbágy és zsellértelepítések az uradalomban: 1640-ben Mezőkomáromban, 1713-ban Németegresen, 1728-ban Faluhídvégen népesítették be újra a jobbágytelkeket. Szálkát és Szabadhegyet, valamint Enyinget zsellérekkel telepítették be. Mária Terézia 1766-ban -főként az 1765-66-os dunántúli parasztmozgalmak hatására egységes urbárium bevezetését rendelte el. Az egésztelkesek évi 52 robotnappal³⁴ tartoztak uruknak. 1812-ben a gyalogrobotnapok száma kb. 40.000.³⁵ A robot rossz hatékonyságú volt, konzerválta az alacsony technikai színvonalat. A személyenkénti robotnyílvántartás szintén nehézkes maradt. A rohonci tiszttartó már a XVII. század közepén kimutatta a pénzes munka nagyobb termelékenységét³⁶. Ennek azonban gátat szabott az általános pénzhiány, amely némileg a gabonakonjunktúra és a gyapjújüvedelmek révén oldódott. 1848-ig az állattartással kapcsolatos teendőket általában a cselédek (béresek), a többi a robotosok végezték el. 1848 után a pénzes bér munkások mellett elterjedtek az átmeneti (részes, szakmányos,

summás, feles, harmados) munkaformák. A ledolgozó, bérnapszámos parasztok és cselédek (akik az uradalomhoz földbérlettel kapcsolódtak) a nagy munkacsúcsok idején a pénzeseket -a pusztákra bizonyos munkákra érkezőket, bógerokat- pótolták. Ők még az állandó alkalmazottaknál is megbízhatóbbnak bizonyultak. Persze, az uradalom állandó munkásai az uradalmi cselédek voltak, akik közül a házi cselédeket a Pusztai törvény szigorúan elkülönítette a pusztai cselédektől. A béresek száma az 1806-os évben számlált 84 főről 1869-ben 447 főre nőtt³⁷. A munkaerő-tartalékokat a cselédek családtagjai jelentették. A gyermekeket őrzésre, „ostorosoknak”, lóvezetésre, illetve hasonló egyszerű tevékenységre alkalmazták, míg az asszonyok az 1860-as évektől évi 12 nap szolgálattal tartoztak, amit gyömolcsösben, facsemetekertben szolgáltak le. A megbízható cselédeket bevonták a birtokigazgatásba is: gazdák, csőszök, pallérok, mezőőrök, kerülők, hajdúk lehettek. A cselédnép másik része a munkában lévők testi-szellemi karbantartásával foglalkozott. Ilyenek voltak a főzőasszonyok, bábák, tanítók, tartást adó házvezetők, stb. Volt még egy - a dolgozat szempontjából lényeges- csoport, amelyik az gazdálkodási eszközök, épületek rendbentartására, javítására, kisebb eszközök készítésére szegődött. Ennek tagjai a különböző iparosok, faragóbéresek, béreskőművesek, téglások, mészégetők voltak.

4. Új szakmák, új eljárások

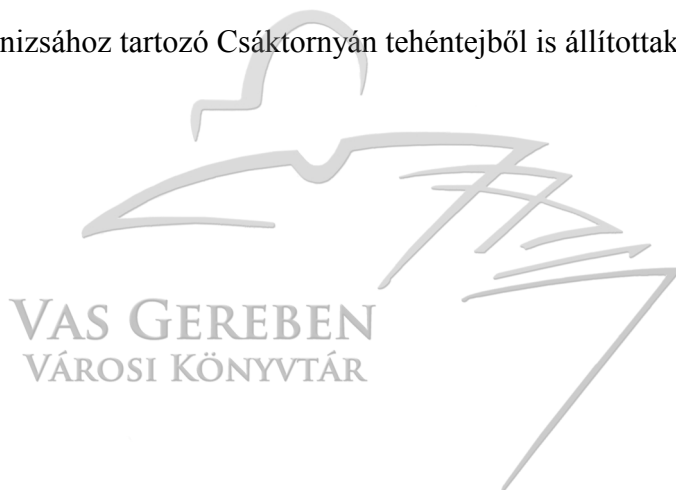
A XIX. század második felében az országban megindult rohamos általános fejlődésből, gépesítésből a mezőgazdasági birtokok sem maradhattak ki. Ez a fejlődés sokrétű volt, és valamilyen módon visszahatott az élet- és munkakörülményekre. Az épített környezet változása valamelyest kedvezően befolyásolta az életkörülményeket, az alkalmazott új technológiai eljárások növelték a termelési biztonságot, az új eszközök javították a munkakörülményeket. Fülöp uradalmában nem erőltette, de nem is akadályozta a gépek elterjedését. Engedte. Azt azonban elvárta, hogy mindez haszonnal, megtakarítással járjon. Gazdatisztjeit az eredményekről szigorúan beszámoltatta, és kedvező tapasztalat esetén az enyingi uradalom emberei más birtokon is üzembehelyeztek gépeket. Az új eszközök kezelése új szakmák kialakulását hozta magával: a helyi emberek képzését a herceg támogatta. A tejjeldolgozásra olasz „sajtos embert” hozatott. Mindez azt mutatja, Fülöp tudta, hogy hagyományos módon, hagyományos felkészültségű emberekkel eredményesen gazdálkodni nem lehet. A vetőmagtermesztés, növényvédelem alacsony színvonalú volt. Szakosodás híján az egyes mezőgazdasági (nagy)üzemek a tiszta, gyommentes, jó minőségű vetőmagot cserélték egymás között. A vidéki ember leleményét mutatja az a mód, ahogy a különböző növényvédelmi eljárásokat kikísérletezték. Természetesen nem hiszem, hogy a herceg ezt személyesen kezdeményezte volna. Gazdatisztjeit jutalmazta ezért, és ezzel kinyilvánította, hogy felismerte ennek fontosságát.

Az enyingi uradalomban a Fülöp hercegtől már idézett 1850-es utasítás a gabonát jelölte meg fő bevételi forrásként. A XIX. századi gabonakonjunktúrának két csúcspontja volt: először 1813-17-ig, majd 1855-60-ig. Erre -csakúgy, mint a gabonaáresésekhez- a termelők kezdetben a termőterületek növelésével (puszták felszántása, irtásvisszaváltások, legelőfeltörések, vízrendezések) válaszoltak. A termőterület növekedése nem járt együtt a termelékenység növelésével. „Amit nálunk jól fizető aratásnak mondanak, az a sokat gúnyolt német szomszéd szemében silány középtermés,

az angolokéban szűk esztendő”.³⁸ A század második felében főként a fejlettebb nyugati uradalmakban megváltozott a gazdálkodás: a termelékenység emelésére való törekvést figyelhetünk meg. Ez a gazdálkodás jól elkülöníthető intenzív szakasza. Változás észlelhető a háromnyomásos rendszerben, bőséges és gondos trágyázást, új, nemesített növényeket, egyszerűbb házi eszközöket majd gyári gépeket kezdtek alkalmazni. Ezzel egyidőben megindult az állattartás belterjessé válása. A takarmánynövények szántóföldi termesztése mellett a takarmányhozam növelése érdekében fűmagvetéssel javították fel a réteket.³⁹ Mindez nem hagyta változatlanul a szükséges munkaerő összetételét. A növény- (gyümölcs) nemesítést az uradalmi kertész, Glocker Károly, és kedvtelésből Entz uradalmi orvos végezte. A szántóföldi növényvédelmet, jóminőségű vetőmag termelését a gazdatisztek oldották meg. A rovar- és bogárkártévők elleni védekezésbe bevonták a puszták apraját-nagyját (ez legtöbbször kézi gyűjtést jelentett), illetve biológiai védelmet alkalmaztak. Addig, amíg a hagyományos paraszti eszközökkel megoldható volt a mezőgazdasági tevékenységek elvégzése, a hagyományos szakmák képviselői (kádár, szíjjártó, bognár, kerékgyártó, kovács, ács, stb), valamint az ügyesebb cselédek, béresek elvégezték az eszközök gyártását, javítását. Az iparosokon kívül ebben nagy szerepet kaptak a faragóbéresek, kőművesbéresek, téglások. Velük az uradalmi-pusztai épületek karbantartásának nagy részét is megoldották. A nagyobb építkezések elvégzésével, gépi eszközök gyártásával iparosokat bíztak meg. Az uradalom tisztartója, Farkas Imre a gépesítés lelkes propagálója volt. A Clayton and Shuttleworth gépgyártó cég 1857. évi vásárlási listáján Batthyány Fülöp a magyar vásárlók között a második legfontosabb⁴⁰. (E cég szállította 1857-ben a mezőkomáromi gőzmalom berendezését is.) Az adatokból az derül ki, hogy Enyingen igen fogékonyak az újra: az első repcevetőgépet 1845-ben vásárolta az uradalom, míg Kőrmenden, az Alsó Kerület központjában még tíz év múlva, 1855-ben sincs ilyen. A többféle gép

beszállítói kezdetben angol és pesti gyárak, a „czenki” kovács voltak, de 1857-ben -a korábbi minták alapján- Ivanics enyingi „zár művész” is kapott megrendelést⁴¹. 1840-50 között a megnövekedett terménymennyiséget Enying nem volt képes segítség nélkül kicsépelni. Ekkor még rendszeresen nyomtatókat kellett kölcsönözni az intai Batthyány uradalomtól. 1854-ben, 1856-ban előbb magyar gyártású, 1855-ben angol gözcséplőgépet vásároltak. A gépek kiszolgálásához nem csak lovak, hanem az új szakmák képviselői: *gépész*, „*olajozó legény*”, *fűtő* kellett. Az enyingi uradalomban a cséplőgépek kiválóan működtek. A főkormány a többi uradalmat ide utasította tanácsért, és a többi uradalom, így Körmend, Inta, Ludbreg számára⁴² Farkas Imre tiszttartó szerezte be a szükséges gépeket. Az új eszközökkel, gépekkel kiegészült eszközkészlet az uradalmi kovácsok, fafaragók szerepét is megnövelte. A gépek előállításához speciális tudásra is szükség volt: az *öntő*, a *géplakatos*, a *gépészmérnöki* munkakör ilyenek. Ezekkel az uradalom nem rendelkezett, ezért a tiszttartó a honi gépgyártók „legnagyobb szerűbbikével”, a Vidacs-gépgyárral kötött szerződést a gépek gyártására, beszerzésére. A gyár az uradalmi kovácslegényeket kiképezte a gépek működtetésére, karbantartására. A szántóföldi termények között jelentős vetésterületű volt a repce. Az olaj kinyerésére alkalmazták az „*olajütőt*”. Az olajgyárakat később bérbeadták, a repcepogácsát -különösen takarmányhiányos esztendőekben- takarmányozásra használták fel. Az állattenyésztés új foglalkozási ágak megjelenését nem indokolta. Halászat, tej- és vágómarha tenyésztés folyt, a sertéstartás is megtalálható. A feldolgozás nem értékesítésre történt, így az élelmiszer-előállításra kevésbé hatott. Egy Augustin von Holtzmeister nevű bérlő sikeres példáján, meg a gyapjútermelés fellendülésén felbuzdulva a nagyállattartás rovására megsaporodtak a juhnyájak, s a juhtartás éppen a XIX. században érte el csúcspontját. Bár a feldolgozás nem helyben történt, találkozunk takácsok, tímárok, szücsök említésével. A század 20-as éveiben a Mezőföld lett a

juhtenyésztés, a juh- és gyapjúkereskedelem központja. Mindez segítette a székesfehérvári posztógyártás és a kapcsolódó foglalkozások -*posztósok, csapók, pokrócosok*- kialakulását. A juhágazat nyereségessé tétele érdekében -a tehéntejjel ellentétben- a megnövekedett mennyiségű birkatejet értékesíteni kívánták. A *pujna* (édes túró, sajtféleség) olasz eredetű szó mutatja az olasz sajtkészítők megjelenését az országban. Először a tatai és gesztesi Esterházy-uradalomban gyűjtötték és dolgozták fel helyben a birkatejet, majd 1856-ban az enyingiek is felfogadtak egy *sajtoslegényt*.⁴³ A sajtkészítés szerény jövedelmet hozott, de példája nyomán Fülöp herceg egy másik birtokán, a Kanizsához tartozó Csáktornyan tehéntejből is állítottak elő sajtot.

5. Mérnökök – építőség

Napjainkban mi, a késői utódok viszonylag keveset tudunk az elődök mindennapi küzdelmeiről, gazdálkodásuk viszonyairól, de nap mint nap találkozhatunk építészeti örökségünk jeles elemeivel. Az arisztokrata családok többsége gazdag emléket hagyott maga után. Nem csak az egészen kiemelkedő vidéki főúri rezidenciák -a nagyecenki Széchenyi, a fertődi Esterházy, a keszthelyi Festetics kastélyok -, a pesti Andrássy úti, Múzeum körúti, városligeti, Budán a várbeli és Alagút környéki paloták ilyenek: egy-egy településnek pontosan ilyen becsesek a kevésbé pompás épületek, a templomok, kúriák, parkok, és mindaz, ami a földesúr nélkül sohasem valósult volna meg. A vidéki Magyarországon nem annyira a látványos, sokkal inkább a hasznos, a fejlődést jelentő építkezések valósultak meg. Hiszem, hogy egy-egy korábbi nagybirtok jelentette a későbbi nagyüzemi mezőgazdasági gazdálkodás kezdeti csíráját. Még egy nagyon fontos hozadéka volt a nagybirtokosi gazdálkodásnak: a sok-sok birtokper, birtokelkülönítés miatt, a későbbiekben a nagyszabású településszabályozások és építkezések következtében jelentős mérnöki munka színterei voltak az uradalmak. Gondoljunk csak bele: a XIX. században Enyingen a legnagyobb építési munkákat Fülöp herceg pénzelte, s mérnökeivel irányíttatta! Ahhoz, hogy az alkotások sokaságát érzékelhessük, a következőkben néhány mérnöki alkotást, eljárást kívánok bemutatni.

5.1. Földmérés

A XIX. század uradalmi mérnökeinek összetett feladata volt. Kihagyhatatlan szerepük volt az úrbériség „elkülönözési” munkáiban, az úrbéri perekben, vízrendezésben, a majorsági úthálózat kiépítésében, hidak, kutak létrehozásában, vagy a korabeli településrendezésben. Az első uradalmi mérnökök a földmérők voltak: az 1756-ban készült, az uradalmat felmérő térképet Kovács János készítette. 1792-től 35 éven keresztül Farkas Ferenc állt e posztton az uradalom alkalmazásában. Az 1802-ben telepített Lajoskomárom telepítési tervét a „H” betű (herceg) mintájára készítette. A

földmérőnek nagyon fontos szerep jutott az uradalomban: elkészítette Enying város rendezési tervét, kijelölte a majorhelyeket, majorsági táblákat, kialakította az enyingi angolkert, tó és sziget együttesét. 1803-1810 között az uradalom helységeinek szabályozására másodmagával elvégezte a települések felmérését. Nevéhez fűződik a Sió-szabályozás I. fázisa: 1814-1820 között elkészítette a folyó felmérési- és adminisztratív munkáit. Fontos feladatot jelentett a két (Lajos-, illetve Mező-) Komárom szétválasztása. Az ehhez kapcsolódó per csak 1843-ban zárult le. A földmérő nem tartozott az uradalom személyzetéhez, közvetlenül a hercegnek számolt el. Nyugdíjazása után Schaffarich Ferenc több Batthyány-uradalom közös földmérője lett, s ő vitte térképre Farkas földmérő korábbi munkáit, így Lajoskomárom és Mezőkomárom szabályozását is. Ebben az időben gyakorlat volt, hogy az építések felügyeletét is nekik kellett ellátniuk. Amikor a szervezetben változás állt be, különösen megszorodtak a földmérői munkák. Ilyen pl. a felsőnyéki uradalom önállósodása. 1834-től Naszluhác Pált nevezték ki erre a posztra: ő térképezte fel az uradalom majorsági birtokait, tette teljessé a Sió-bozót és a Sió feltérképezését, ő kezdte el az irtásföldek felmérését.⁴⁴ Az 1838-41-ig épült katolikus templomot Wojtha Ferenc építőmester - az érdi uradalom alkalmazottja- irányította. Naszluhác Pál távozása után átmenetileg földmérői munkát is végzett: elkészítette Páta és Újhodos puszták térképét, „helyzeti rajzát”. Az egyik leggyakrabban előforduló mérnöki név Szeles Józsefé, aki 1852-től állt alkalmazásban. Az ő feladata volt az építkezések irányítása, a földmérői munka mellett a szükséges tervrajzok elkészítése, a mesterek költségvetéseinek felülvizsgálása, ellenőrizte az építkezéseket, kezelte a mérnöki archívumot, és saját praxist is folytathatott.

5.2. Vízrendezés, Sió-szabályozás

A Közép-Dunántúl vízszabályozási munkái az 1807. évi 17. törvénycikk alapján a Sárvíz csatornázásával kezdődtek. Az ármentesítési munkák előszeleként 1790-ben megtörtént a Csíkgát patak szabályozása. Az ármentesítésen túl remélt haszon a termőterületek növelése, a szénatermő-képesség, valamint a járványügyi helyzet javítása volt. Mindez egyéb gazdasági hasznot is feltételezett, mert e vízrendezési munkák a Sió-Kapos- és a Balaton szabályozásának részei, melyről az 1825-27. évi törvénycikk határozott. A Dunától a Balatonig történő hajózás, szállító dereglyék közlekedtetése sok előnnyel, gazdasági haszonnal kecsegtetett. A szabályozás mederkotrásból, a kanyarulatok átvágásából, valamint az árterületi növényzet irtásából állt. (1. számú melléklet)

4. ábra: Töltésépítés / Hídvég és Mezőkomárom között, 1863.

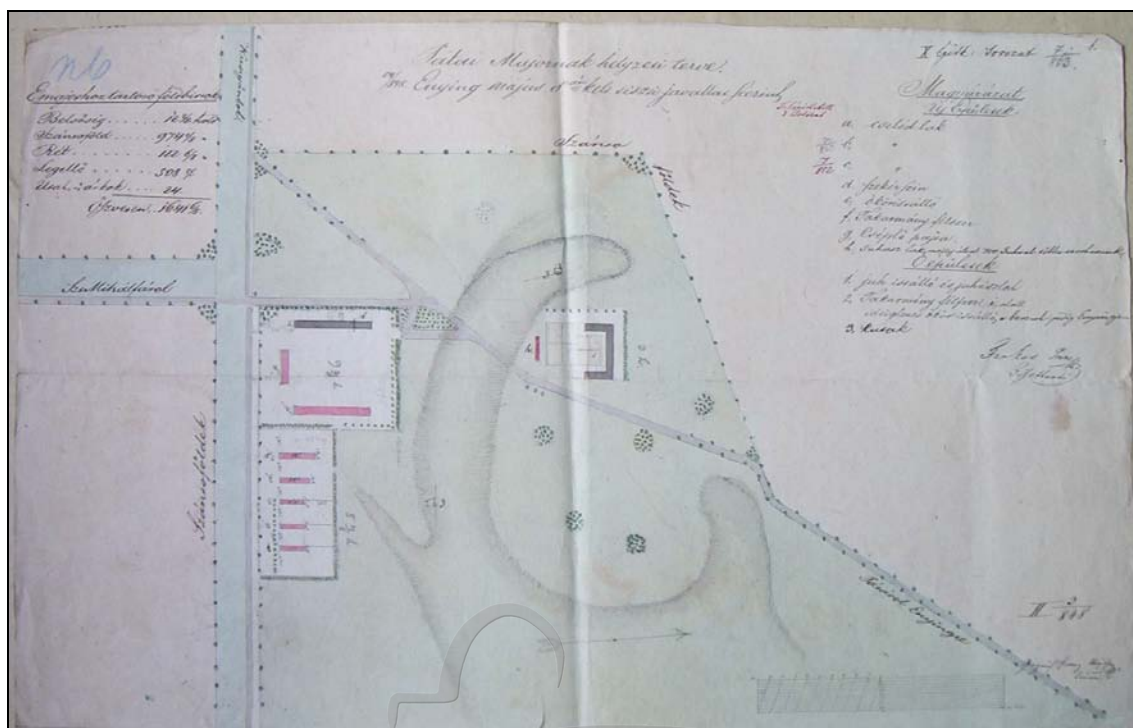
Érdet eladták, Sellye és Bóly örökség révén a hercegi ághoz került. Ekkor ismét egyesítették a felsőnyéki és az enyingi uradalmakat. Enying feladata lett a két új uradalom rendbetétele. Ez együtt járt a prefekturális rendszer megszűnésével, ami azonban nem maradt nyomtalanul. Ekkor alakultak ki a szakhivatalok: a kerületi építőség és számvevőség Érdről Enyingre költözött. A várnagyság, amely - többek között- az építkezések számadásaival is foglalkozott, megszűnt, ezért az építőanyag-kezelést az építőség vette át⁴⁵. Az első építőmester még érdi alkalmazottként Wojtha Ferenc volt az uradalomban, aki csak alkalomszerűen jelent meg Enyingen. (Legjelentősebb munkájáról a későbbiekben még lesz szó.) A mérnököknek döntő szerepe volt a majorhálózat és az üzemszerkezet kialakításában. Az elképzeléseket, mai szóval: koncepciókat a prefektus és a tiszttartó alakították ki. Az első majorok a XVIII. század állattartó-teleltető építményei, pásztorszállásai helyén alakultak ki. Az enyingi tiszttartó -a már sokszor említett Farkas Imre- elképzeléseinek kialakításához sok mindent figyelembe vett: a dunai gőzhajózást, az 1861-ben megindult déli vasutat, a kereskedelmi kapcsolatok átrendeződését, egyéb szempontokat⁴⁶. Az építkezés előkészítése, a fő munkálatok (felmérések, tervek, költségvetések, anyagszükségleti kimutatások készítése, engedélyeztetés), a szükséges munkaerő és anyag megszerzése, az építkezés irányítása, ellenőrzése, a pénzügyi jelentés elkészítése mind mérnöki feladat volt. A hangsúly egyre inkább az ellenőrzés felé tolódott el: 1870-ben a hét minden napján valamelyik gazdálkodási körben kellett megjelenie. A fokozott felügyelet nyilván összhangban volt a herceg által elrendelt szigorításokkal, ami a jövedelem 1862-től bekövetkező, folyamatos csökkenéséből adódott. Az építkezésekhez egyaránt felhasználtak robotot, uradalmi alkalmazotti (cseléd-) munkát, és külső mesterek tevékenységét.⁴⁷ A továbbiakban e szervezet - építőség- munkájának végeredményével kívánok foglalkozni.

6. A kerületek - ispánságok – beruházásai

6.1. Az Enying környéki puszták fejlesztése a XIX. Században

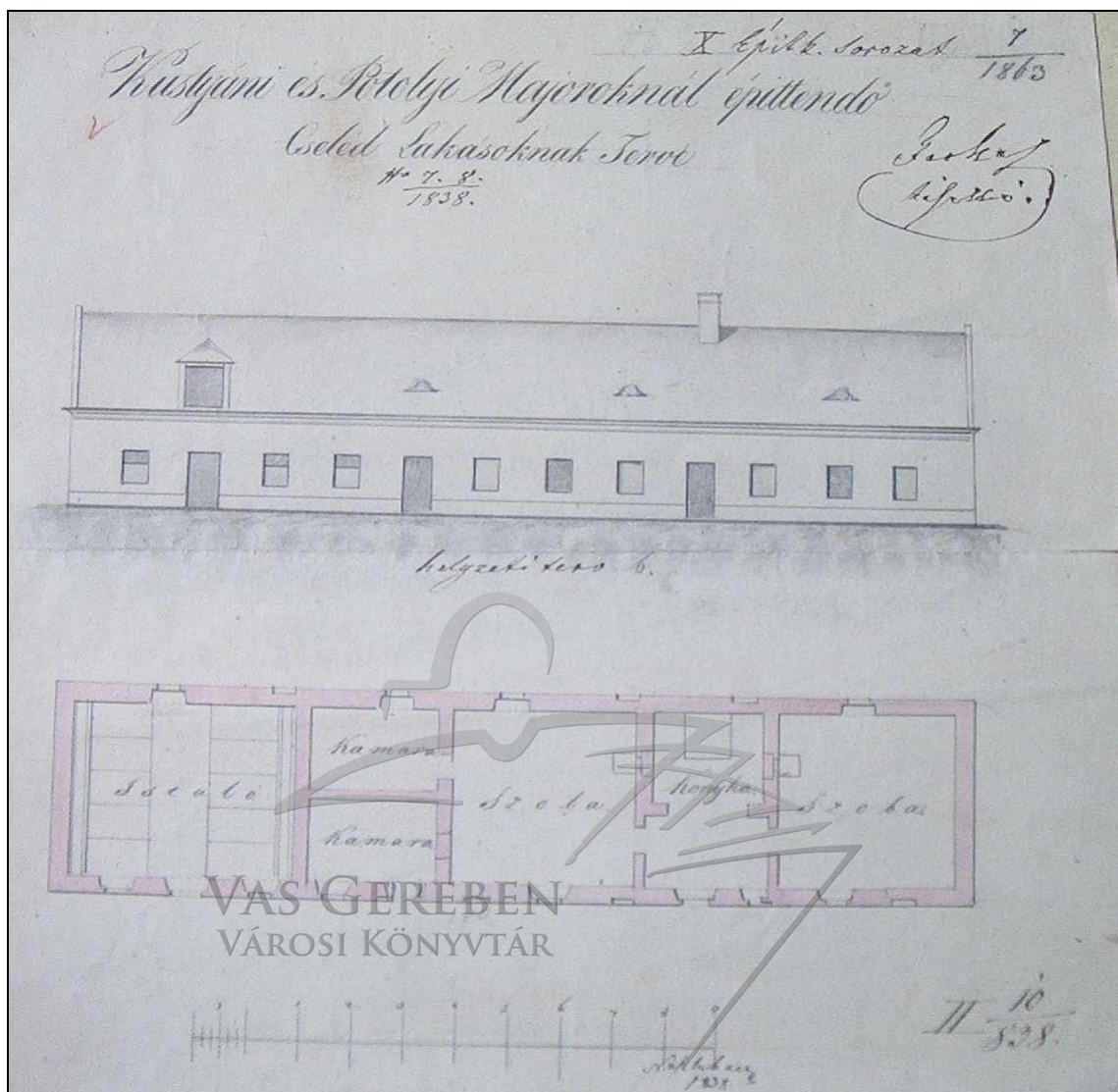
Az arisztokraták építkezései gazdasági célú beruházások és presztízsberuházások egyben, melyeket rangjuk, társadalmi helyzetük kívánt meg. A gazdálkodó jól felfogott érdeke, hogy az uradalomközponton kívül, a kerületekben, körökben is megvalósuljanak a szükséges építkezések. A legtöbb körben a herceg nem is járt. A beruházások elsőszámú felelőse az uradalmi tiszttartó, aki a fejlesztési stratégiát a direktor útmutatásai alapján alakította ki. Fülöp ezután a uradalom jövedelmező gazdálkodásáért a tiszttartót számoltatta el. Ez a közvetlen felelősségi (és ez alapján a javadalmazási) rendszer a beosztottaktól 100 százalékos odaadást követelt meg. Az előzőekben úgy ítélt meg, hogy az uradalomban megvalósított építkezések mennyisége nem volt elegendő. Ennek a gazdaság feltétlenül kárát látta. Nemes gesztus ugyanakkor, hogy még a kisebb puszták is létesített iskolát, vagy legalábbis tanulószobát. Akkor, amikor a falusi tanítók javadalmazásához vonakodva járult hozzá, a pusztai tanítóknak konvenciót, „tartást” adott. Ez mindenképpen egy bölcs, reális helyzetértékelést takar.

Az uradalom átnézeti helyszínrajzán jól látható, hogy a XIX. században kiépült a falvak, puszták, majorságok sokasága. Ez természetesen nem mehetett végbe egyszerre. Az uradalom első nagyobb építési hulláma még Holtzmeister bérlete idején zajlott le. Holtzmeister 1787-től 1805-ig bérelte Enying, Tisztavíz, Felsőnyék és Fürged pusztáit. Ekkor ezek közül csak Tisztavíz volt kiépítve. Ennek mintájára Mezőkomáromban birkamajort építtetett. Az építkezéshez a szerfát és a tetőfedő nádat az uradalom adta. Az építkező kedvű bérlő a tisztavízi, enyingi, mezőkomáromi után 1803-1809 között megépíttette a pátai majort, cselédházakkal (6. ábra). A Wojtha építőmester által 1848-ban készített felmérés szerint ekkor több cselédház, ettől megkülönböztetett juhászlak,

6. ábra: A pátai major helyzeti terve, 1848.

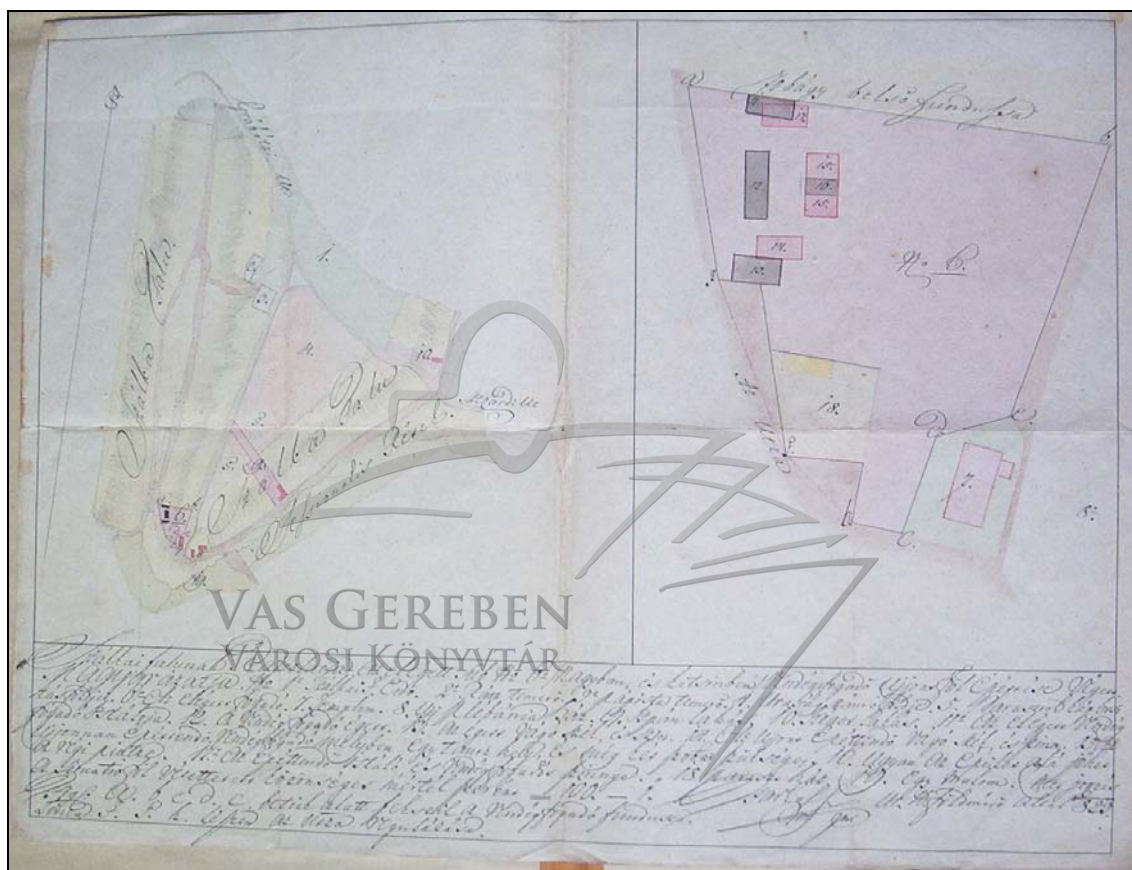
fészer, cséplőpajta, ólépület, kút állt itt. Az 1830-as években Németségresen ispánlakás, magtár, juhakol, birkáslakás, 1832-38 között Kustyánban béresház, ököristálló, szekérszín (faragókamrával együtt) épült. A kustyáni mintájára készült potoli béresházakat Naszluhác Pál tervezte 1838-ban (7. ábra). A mérnöki hivatal anyagából nem állapíthatóak meg a felhasznált építőanyagok, de az egyszerű alaprajzból, a szűkös terekből, a kisméretű, 2 szobás lakásokból mindenképpen szerény, olcsó kivitelezésre gondolhatunk. Példusztán (tervanyag nem lelhető fel) a leírásokból nagyobb méretű építkezésekre következtethetünk. Itt 1831-40 között juhakol, úszató, birkáslakás, ököristálló, béresházak, gazdalakás, kukoricagóré készült. A lakásokba 16 bérescsaládot telepítettek.

7. ábra: A kustyáni és potoli majorokban építendő cseléd lakás, 1838.

A majorok közötti közlekedés biztosítására, a távolságok lecsökkentésére ebben az időszakban épült Fürgeden a Farkasházi-patakon, Pél és Kustyán között a Sió átívelő híd. Ez utóbbi figyelembe vette a Sió tervezett szabályozását, illetve a tervezett hajóközlekedést. 1848-ban a tiszttartó felmérte a puszták állapotát. Bár az uradalom jövedelméhez képest az építkezés erőn felüli, mégis akadtak puszták, ahol semmilyen épület nincsen, és van, ahol a gazdasági épületek hiányoztak (Enyingen, Óhodoson, Újhodoson, Pátán, Mezőkomáromban, Korláton, Fürgeden, Potolon)⁴⁸. A tiszttartó nem csak mennyiségi, minőségi változást is sürgetett: a vályog helyett tégláépületeket, s mivel a nád és szalma tetőfedőanyag is kevés, cserépfedést javasolt. A hagyományos,

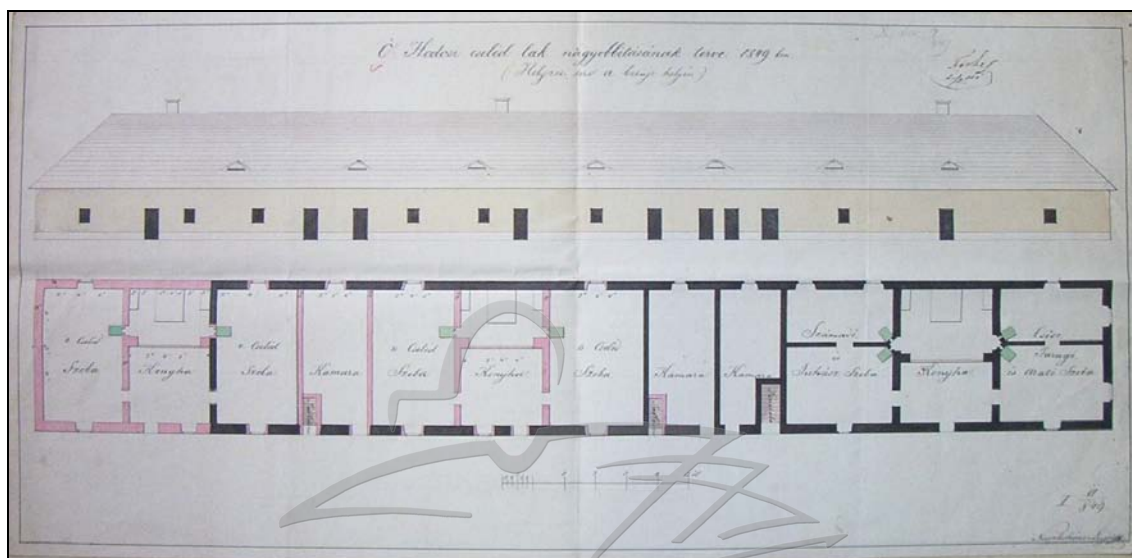
rossz állagú cselédputrikat nem győzték tatarozni. A pénzek a szükségesnél jóval lassabban érkeztek, az építkezések nagyon elhúzódtak. A puszták második építési hulláma az 1860-as évek elejére esik. Ide tartozik Szálka telepítése (8. ábra), amit 1861-ben határoztak el, de végül is csak négy év múlva vált valóra.

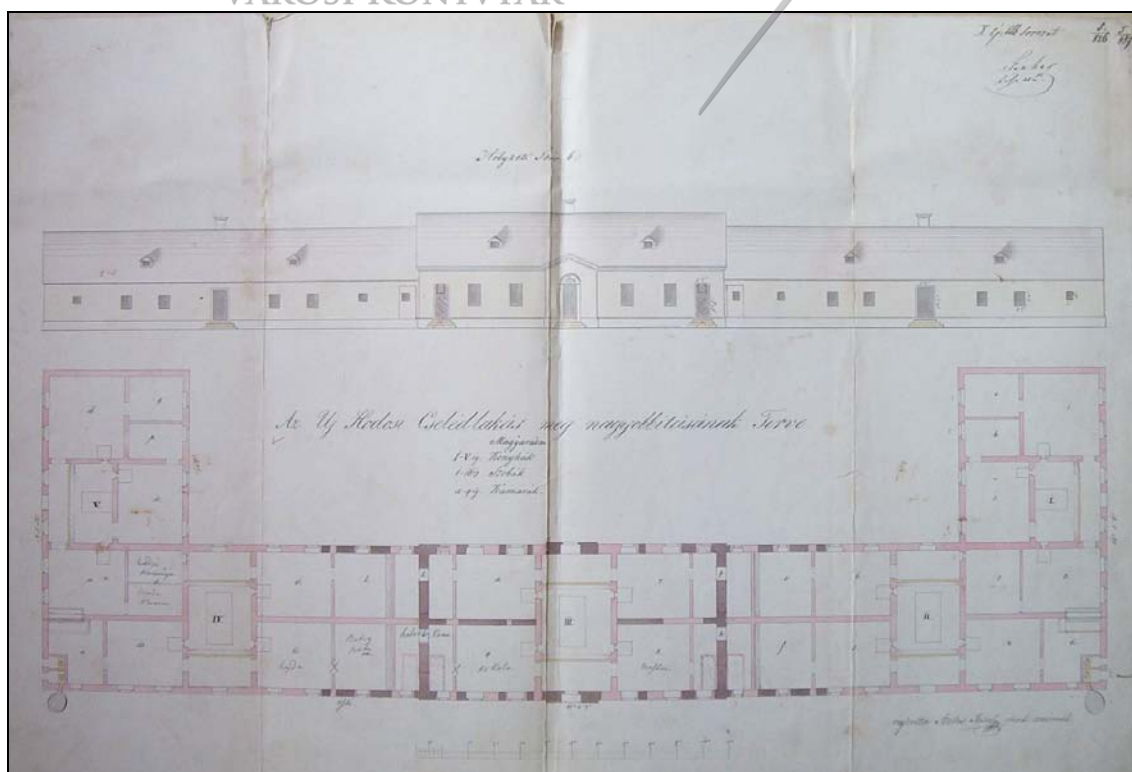
8. ábra: Szálka falu helyzeti terve

A földek megművelése és a trágya elhelyezése miatt ököristálló, juhakol, valamint cselédlakás megépítése vált szükségessé. Az előzőekből látható, hogy az uraság sokat építtetett, de nem eleget. A gazdasági épületek és a cselédlakások is meglehetősen rossz állapotban voltak az uradalom felosztásakor: az olcsóság, szegényesség jellemezte őket. Az első cselédházak tömésfalúak voltak, borított fafödémrel bírtak, melyet agyagos sártapasztással láttak el. Az ácsolt szaruzaton nád a tipikus tetőfedőanyag. Számos példát látunk arra, hogy a nagy zsúfoltság miatt az épületeket -többnyire házilag- toldozták, átalakították. Eredetileg egy szoba egy család számára készült, a szobák

között helyezkedett el a közös konyha. A szobákban azután előbb 2, majd 4 családot helyeztek el, az épület bővítése nélkül. 1858-ban a tisztartó minden házhoz árnyékszék építését írta elő. 1857-58-ban, az újhodosi cselédlakás bővítésénél találkozunk először *halotti kamrával* (9 - 10. ábra).

9. ábra: Az óhodosi cselédlakás megnagyobbításának terve, 1849

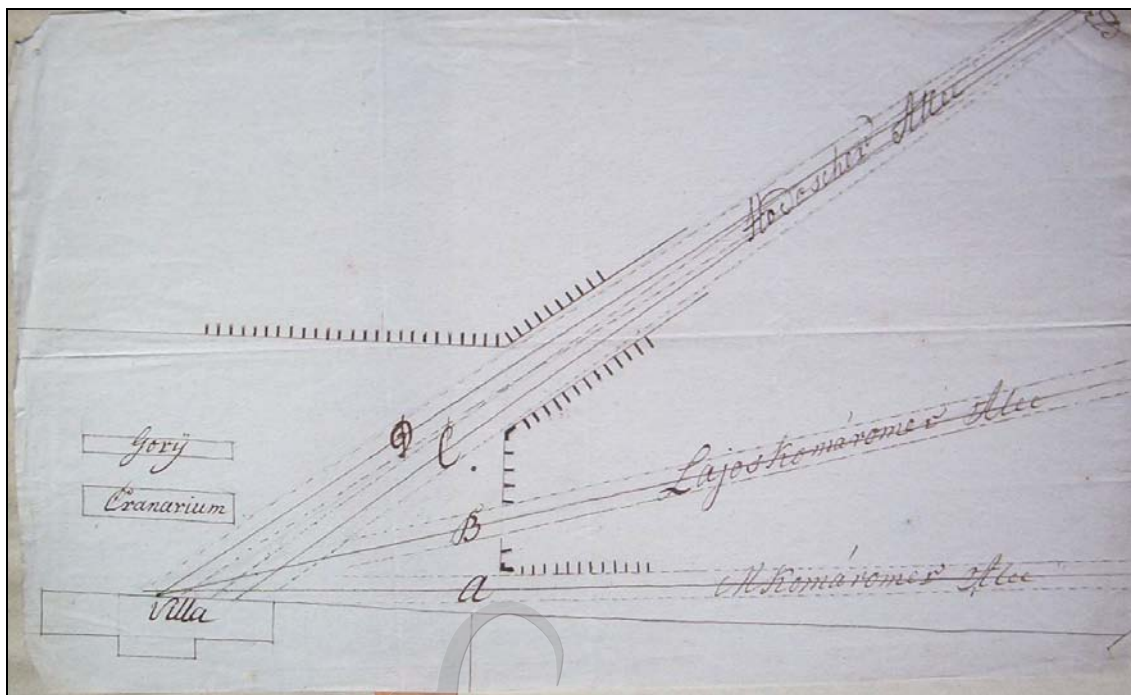
10. ábra: Az újhodosi cselédlakás megnagyobbításának terve, 1849

A lakásban a mester (tanító) szobája mellett tanszoba is található. A puszták legprimitívebb építményei a cselédkutrik, marhaputrik voltak, talán mint e helyek első építményei. Ezeket azután állati férőhelyként használták, bár az ellenkezőjére is volt példa: Pátán istállót alakítottak át a cselédek számára. Az épületeknél archaikus építészeti megoldásokat is találhatunk: földemként a munkaigényes „pólyásföldemet” alkalmazták, ami a Kiskunságról terjedt el. A későbbiekben szívesebben alkalmazták a modernebb, de drágább deszkával borított faföldemet, amit a padláson téglaburkolattal láttak el. A tűzveszély és a nádhiány miatt egyre inkább elterjedt a cserépfedés, aminek a sár-, tömésfalak korlátozott teherbírása szabott határt. 1846-ban Enyingen, Pátán, Szentmihályfán és Fürgeden volt téglagyár. (A pátai téglagyárat az enyingi templom építése miatt nyitották.) A megnövekedett igény miatt hamarosan újabbak nyíltak Pélen, Kustyánban és Szálkán⁴⁹. Elsősorban az uradalom számára gyártottak téglát és cserepet, de a Déli vasút építésekor eladásra is jutott. Az állagmegóvási munkákat az uradalom konvenciók kőművesei végezték. Ezen kívül Enyingen uradalmi építőmester (kőművesmester) állt alkalmazásban. A béresek száma a század második felére ugrásszerűen megnőtt. Közülük választották ki a faragóbéreseket, azokat, akik az építkezések fa- (ács) munkáit végezték, s az ügyesebbeket kitanították az egyszerűbb kőművesmunkákra. Ők lettek a „kőművesbéresek”. Az építkezéseket természetesen az uradalom nem volt képes csak saját embereivel megoldani, ezért alkalmazott kőműves- és cserepesmestert, ácsot, asztalost, lakatost, bádogost. Ők általában a nagyobb települések - természetesen elsősorban Enying- „pénzes” mesterei.

6.2. Az uradalomközpont településrendezése

Enying településrendezése a korabeli építésszabályozás érdekes példája. A több dombvonulatra, kacsaringós utcákkal épült, szabálytalanul, rendezetlenül, esetlegesen nőtt város a XIX. század elején semmiképpen sem lehetett méltó egy Batthyány herceg társadalmi presztizséhez. A rendezetlenség mellé társuló szűk utcák, a mindennapi problémaként jelentkező tűz- és járványveszély már Fülöp édesapját, Batthyány Lajost is szigorúságra sarkalta. Támogatással, telekadománnyal, építőanyag-juttatással, pénzmegváltással elérte a rendezetlen, elképzeléseinek útjában álló putrik lebontását, új lakások építését. Fülöp kezdettől fogva folytatta a tervek megvalósítását. Miután tevékenységének fő iránya a gazdálkodás, Enyingnek uradalmi központi szerepet szánt. Ezt az itt felépített épületekben is ki kívánta fejezni. Egy-egy épületet -megfelelő anyagi forrás megléte esetén - saját nagyságának hirdetésére megépíteni nem nagy dolog. Egy települést formálni, évtizedeket előre látni, türelmesnek lenni és az arculatformálást kieszközölni, én ezt találok Batthyány Fülöp munkássága egyik legnagyobb eredményének.

Enying történelmének, hagyományainak fogva református vallású város, aminek napjainkban különösebb jelentősége nincs. Mégis az, hogy a XIX. századi földesúr katolikus vallású volt, alapvetően meghatározta a város további fejlődését. A település fejlődésének követésére, a szabályozás megvalósítására tett előírások szemléltetésére több, az egykori Mérnöki Hivatalból származó (FL. BUI.) térkép, „utcák rajzolatja” áll rendelkezésünkre. Ezek közül az egyik legmeglepőbb -bár látszólag nem sokat mondó- egy, az 1700-as évek végéről származó földmérői vázlat. Az időpontra abból következtetnek, hogy a kastély még az átépítés előtti állapotban került feltüntetésre, a katolikus templom még nem kerülhetett ábrázolásra. Az akkor már létező „Hódosi Utcza”, az „Út Lajos Komáromba”, valamint az „Út Mező Komáromba -más néven ma is valamennyi létező utca - úttengelyei egy pontban metszik egymást, és ez a pont: a földesúri kastély bejárata (11. ábra).

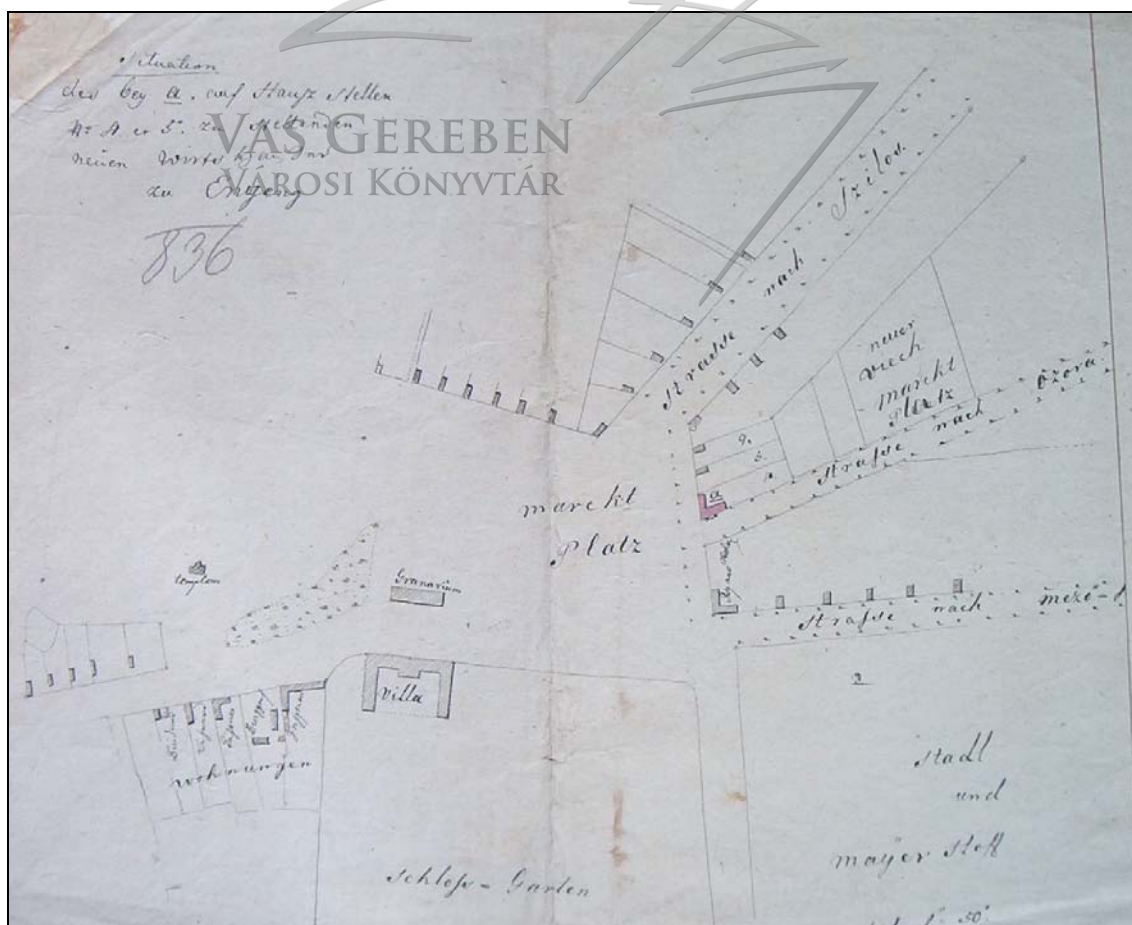

11. ábra: Úttengelykitűzés, a „villa” kapubejárójától, 1700-as évek vége

Ennek magyarázatára nem leltem. Annyi azonban megállapítható, hogy ezek az utak Óhodos, Újhodos, Leshegy, Tisztavíz, Mezőkomárom, Szentmihályfa-pusztá, illetve a távolabbi, somogyi és tolnai puszták felé vezettek. Mielőtt a településrendezésre tett kísérletekre kitérnék, a Gazdasági Lapok két, 1851. évi (jegyezte: „Mezőföldi”)⁵⁰ cikke segítségével mutatom be a korabeli települést. Az uradalom 1851-ben terménykiállításon vett részt Pesten, ahol kiállított búzájával aranyérmet nyert. A cikkek ennek méltatása kapcsán mutatják be a kisváros „esztétikai terményeit” is. Első helyen a nemrégiben épült (1838-41) katolikus templomot emelik ki, hangsúlyozva annak uradalmi jellegét. Az Enyingen megszállókról vendégfogadó gondoskodott. Nagy szimpátiával írták le a templom és a kastély között, a kastélytól nyugatra telepített „csinos utcát”: „A kath. templomhoz áttelenben nyugatról van egy csinos utcza, abban cseréppel fedett rendesb házak egyenes sora. E házak az uradaloméi, itt laknak a tisztek, itt a kath. lelkész és iskola-tanító. Dísz e sornak az ez évben készült, még teljesen be sem végzett tiszttartói lak.” Fülöp, de már édasapja is évtizedek óta vívta csatáját a

lakosokkal a település rendezése érdekében. Ahogy korabeli emlékeiről a herceg Vas Gereben novellájában, az „Egy magyar földesúr”-ban beszél: „.....a dunántúli Mezőföldön néhány ház csak egymásnak oldalt, szemközt és hátat fordítva egészíté ki ezt a falut....”

Az 1823-as uradalomleírás még csak ezt az egy egyenes, rendezett utcát emelte ki, az alábbiak szerint: „két völgy között zavart és sok utcákkal, a capitális utcát ki vévén, mely 1810.-dik esztendőben vétetett egyenes lineában, fekszik maga a roppant nagy falu.” A település fejlődésének nyomonkövetésére három, különböző időpontú (1817, Farkas Ferenc földmérő; 1844, Naszluhác Pál; 1851, Naszluhác Pál) helyszínrajz áll rendelkezésre (12 – 13 – 14. ábrák).

12. ábra: Kastély környéki házhelykiosztás terve, 1817.

A széles, egyenes utcák, cseréptetős fedések, rendezett porták nem véletlenül készültek. A nádtetős, kémény nélküli házak gyakran lettek tűzvész áldozatai. Az uradalom mérnökei elkészítették a korabeli „szabályozási tervet”, az uraság 1844-ben a szérüskerteket adta építkezés céljára. Az 1817-es terv -amely a hódosi utcai házhelyosztások miatt készült- a későbbi katolikus templom előtti (akkor még öregtemető, illetve temetőkápolna) területen, a Bozsoki utcán rendezetlen házsort jelöl. A kastély bejáratával szemben, attól keletre állt az uradalmi nagymagtár, attól még keletebbre a góré, aminek ez az utolsó feltüntetése. A terv egy új korcsmaépület, építendő istálló és kocsislakás helyét jelöli ki, 10 db jobbágyházzal együtt. Ebben az időben mindenképpen ez a település központja, annál is inkább, mert a módosabb uradalmi tisztalakások helye is itt van, ezek közül a tisztartói lakás azonosítható be pontosan: a kastélytól északra, ahhoz legközelebb található. (Ma is létezik, az Idősek Napközi Otthona található benne.) Az uradalom még az 1840-es években is csak kedvezményekkel tudta elérni, hogy a lakosok a mérnöki tervek alapján építkezzenek. Épületfát, fuvar, nádat akkor kaptak, ha az építés megfelelt a szabályozási tervnek. Az uradalom igyekezett jó példával is előljárni: 26 ekkor már álló, vagy ezután létesítendő épület illeszkedett hozzá. A következő „helyzeti terv” 1844-ből való. Ekkorra a Fő utca - korábban Bozsoki utca - szélesítésre került, a felépült katolikus templom előtti cselédházakat elbontották, az épületek homlokzatukkal az egyenes utca utcai telekhatárára települtek. A Naszluhász Pál által készített térképen jól beazonosítható a kastélytól a református templomig terjedő utcaszakasz, a legfontosabb épületekkel. Ekkorra már felépült a katolikus templom, a tisztartói lakás mellett feltüntetésre került a várnagyi lakás, plébánia, kath. iskola, számvevői lakás, de van vendégfogadó és mézárszék, az utca másik oldalán boltépület, városháza, új korcsma, összesen 53 uradalmi épület. Azon kívül, hogy a mérnökök az épületeket tervrajzok alapján

készítették el, egyéb előírásokról nincs tudomásom. A következő, 1851-es térkép egy konszolidált, tudatosnak mondható településközpontot jelöl. A templomtól keletre, a Király dombon 14 építési telket alakítottak ki a város kérésére. A kastély (és magtár) előtti tér a „Vásárhely”, ami egyben a település központi tere is. Ez a terület az uradalomé maradt. Érdekesség, hogy az ekkori rajz a gazdatiszti lakásoktól -melyek sorában a számvevői (szerintem helyesen: számtartói) lakás a kastélytól legtávolabbi-északra a „polgári házak” fogalmával találkozunk. Az 1848-as térképen ezek többsége még jobbágylakásként van feltüntetve. Az uradalomközpont rendezése a Fő utcái szabályozással (1810) kezdődött, sok mindenre kiterjedt, de nagyobb figyelmet csak a 20-as évektől kapott. Ebben bizonyára közrejátszott a kastély bővítése, berendezése, és azt követően a kastélypark kialakítása. Az utcaszélesítések, a házak építési vonalának meghatározása, a szabályozott telekosztások mellett ez is nagyon fontos, látványos és máig ható arculatformáló tevékenység volt. Ezt a folyamatot egészítette ki a kastélykert, a „Czifra-kert” létesítése. Fülöp herceg korából további, Enyingre vonatkozó településrendezési utalások nem lelhetőek fel.

6.3. Építkezések az uradalomközpontban

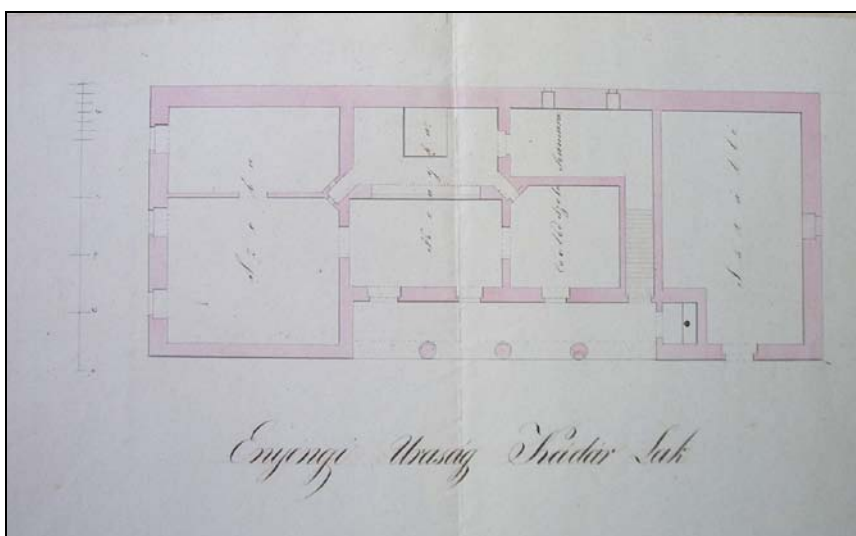
Az előző fejezetben kifejtettem, hogy a birtok urának egyik lemaradandóbb alkotása Enying településrendezése. A másik csoportba azok az alkotások kerülnek, melyek az uradalmi központban megépültek. A nagybirtok hatalom központja, jelképe a földesúri kastély. Kifejezetten presztízs-építkezés, hiszen tulajdonosa alig-alig, összesen háromszor használta. Mégis, fényével, személyzetével, a maga fizikai valójával szimbólumként itt állt. Ugyanilyen építkezés volt a kegyúri templom, amely szintén a földesúr nagyszerűségét volt hivatva hirdetni. A főként katolikus hitű alattvalók szolgái alázattal imádkoztak is urukért. Enyingen e két építmény révén századok múltán is mindenki ismeri létrehozójának nevét. Az egykori uradalmi központ első jelesebb polgárházai is Fülöp nevéhez fűződnek. A tiszttartói-, várnagyi lakás, plébániaház, de az első

nagyvendéglő is az ő korában épült. Szinte hihetetlen az az állhatatosság, szívósság, amely birtoklásának 64 évét jelezte. Az építkezések területén létesített alkotásait gazdaságsszervező tevékenységével egyenrangúnak tartom.

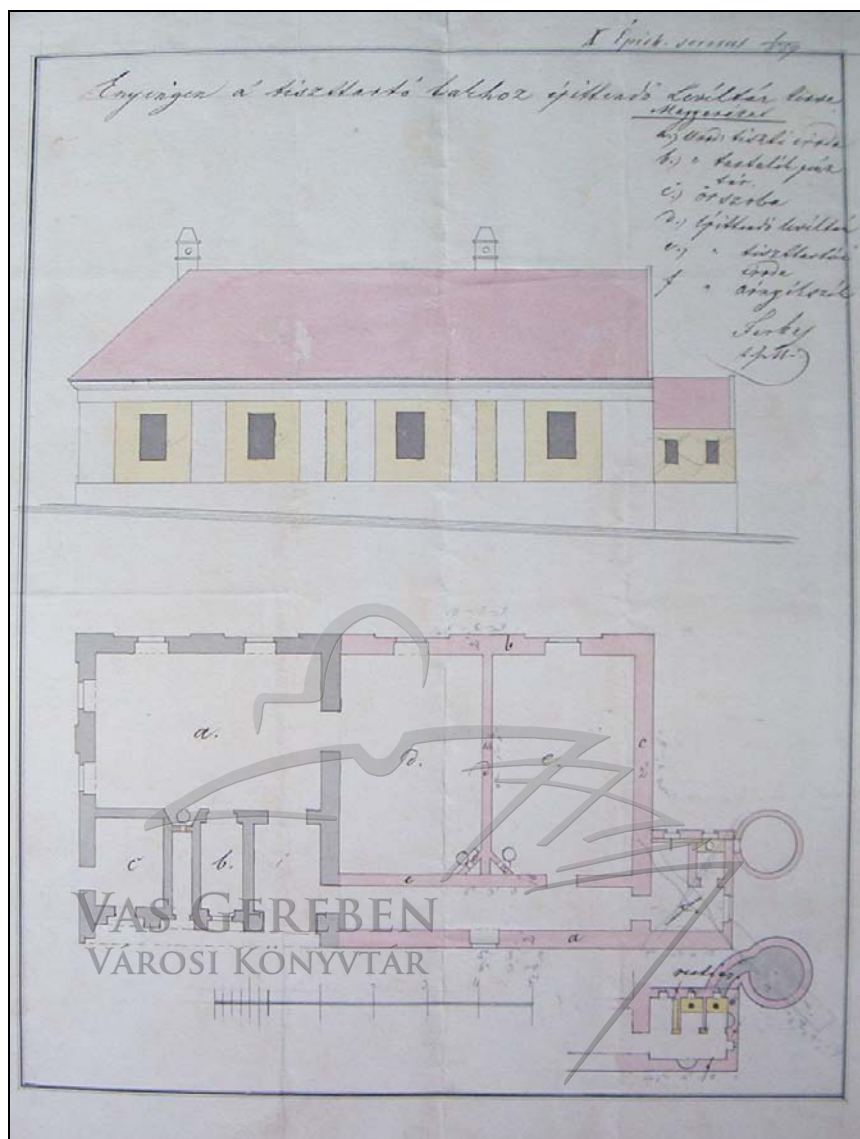
Batthyány Fülöp a kezén lévő Sió menti uradalmat egységes uradalomként kezelte. Az 1756-os uradalomfelmérés még két uradalmat jelöl, amit a herceg kivásárlás, csere után összevont, a 20-as évek közepéig Mezőkomárom központtal. Az tény, hogy Komárom földrajzi helyzete közelebb esik a birtok geometriai középpontjához, de kapcsolatai miatt még inkább perifériális helyzetű, mint Enying. A lakosok száma, a csatlakozó földterületek nagysága, valamint a Lajoskomárom javára bekövetkezett területveszteség miatt Komárom jelentősége egyre kisebb lett. Erősítette ezt a hatást az Enyingen 1806-tól, a kastély bővítésével bekövetkezett fejlesztések sora. A tényleges uradalomközpontban valósultak meg a legnagyobb szabású építkezések a XIX. században. (A pusztai építkezéseket nem sorolom ebbe a körbe, mert az elsősorban gazdasági célú beruházásokról az előző fejezetek egyikében szoltam.) Ezek némelyike olyan nagyságrendű, hogy kiemelten foglalkozom velük. Ilyenek: kastélybővítés, katolikus templom, uradalmi nagymagtár, és -nem enyingi- kivételként a mezőkomáromi gőzmalom.

Már a XVIII-XIX. század fordulóján megindult az enyingi építési hullám. Ehhez az időszakhoz kapcsolódik az 1790-es években épült ispánlak. A XIX. század első évtizede a birtokosváltással, valamint a kastélyépület bővítésével, 1810-től a településszabályozással telt el. A kastélyépítés után közvetlenül a legnagyobb feladat a kastélypark kialakítása volt. A századeleji majorkiépítéssel az uradalom a gazdálkodás feltételeit kívánta megteremteni. Ezzel párhuzamosan méltó vallásgyakorlási helyet kellett biztosítani a gyarapodó híveknek. A katolikus plébániaház 1791-ben elkészült, de az öregtemetőben álló régi templom omladozott. Nyilvánvaló, hogy egy ekkora,

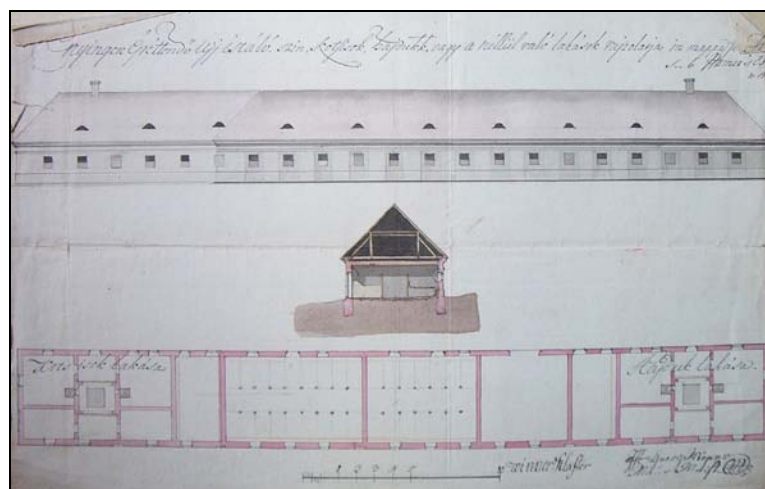
monumentális épület felépítése az Enyingre szánt pénzeszközök nagy részét lekötötte. A Fejér Megyei Levéltárban 1861-ig -az építkezések zömének lezajlásáig- történő keltezéssel 23 kisebb-nagyobb épület tervét leltem fel⁵¹. Ezek az építkezések 4 csoportba oszthatók: A.) gazdasági épületek; B) lakások; C) szolgáltató jellegű; D) melléképületek. A századeleji tervek német feliratúak, általában évszám nélküliek, ezért a dátum legfeljebb másik irat alapján határozható meg. (1826-ig az uradalom német nyelven értekezett.) Az ekkor készült épületek listája: *kádárlak; uradalmi levéltár; uradalmi cseléd lakás; tisztartói lakás; vendégfogadó mészárszékkal, istállóval (1834); istálló, kotsis és hajdú lakással; katolikus parókia, istállóval; várnagyi lakás (1838); istálló várnagyi lakáshoz (1838); istálló vágóvaló marháknak (1841); iskolaépület (1842); szőlőszőlő-ház (1843); pajtáskerti lábaspajta (1844); peppinéria-istálló; gyapjúmosó, úsztató (1841-43); szárító fészter; vízáttemelő gyapjúmosóhoz; üvegház (1847); bolthoz építendő istálló, fészter (1849); istálló kotsis, kertész és legények állatainak; vásári czédula-ház (1850); cséplőgép-hely kialakítása nyírőhelyből (1856); leégett mészáros lakás újjáépítése (1861).*

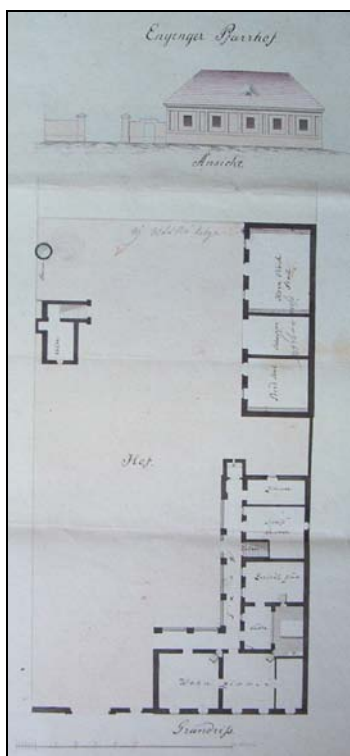
15 ábra: Az enyingi kádárlak

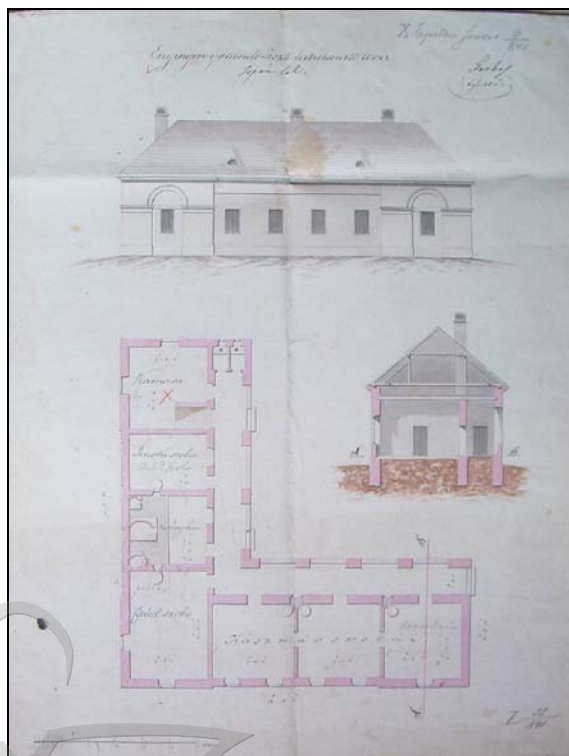
16. ábra: Tisztartói lakás levéltárral, 1834.

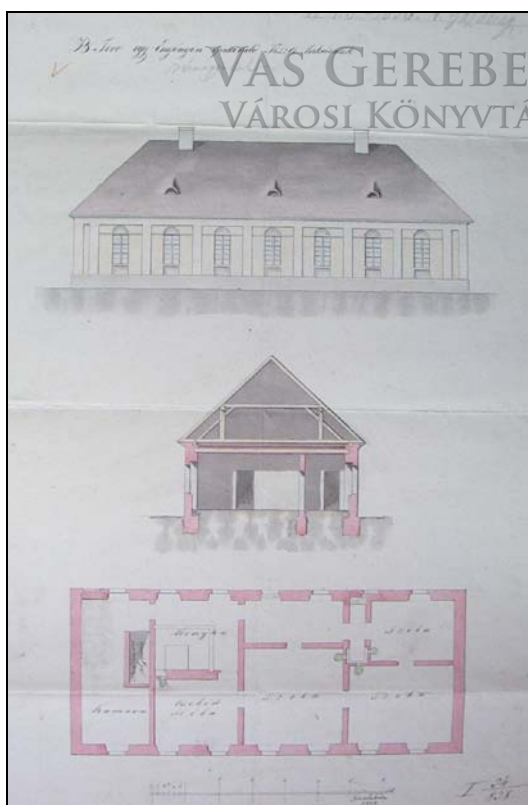
17. ábra: Az enyigyi új istálló rajza, 1849.

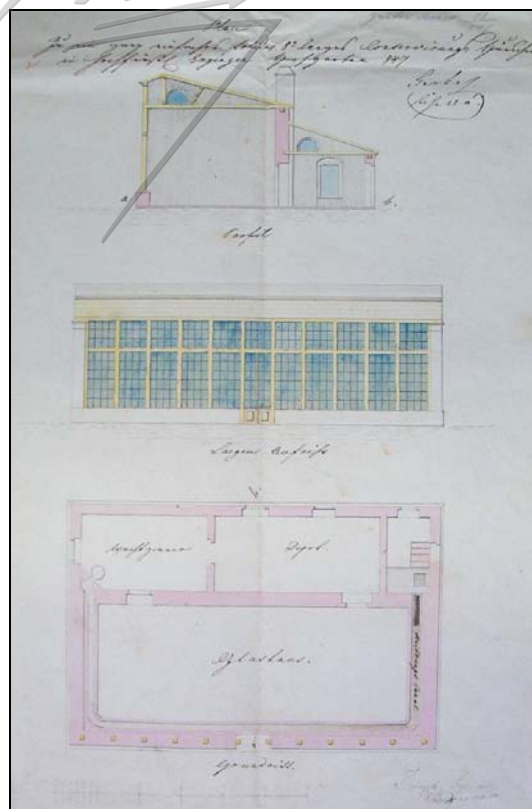
18. ábra: Katolikus parókia, 1838.

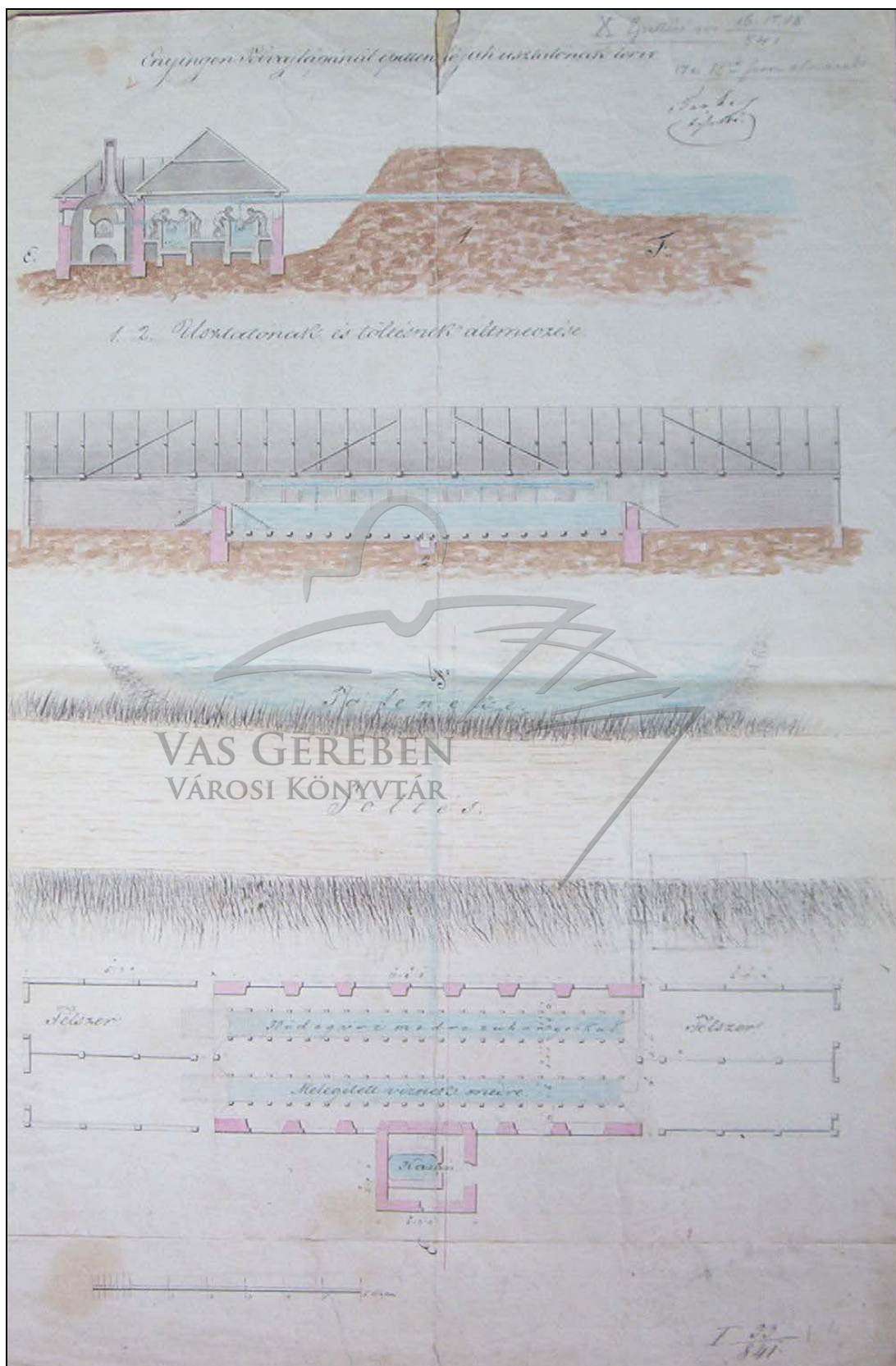
19. ábra: Ispánlak, 1838.

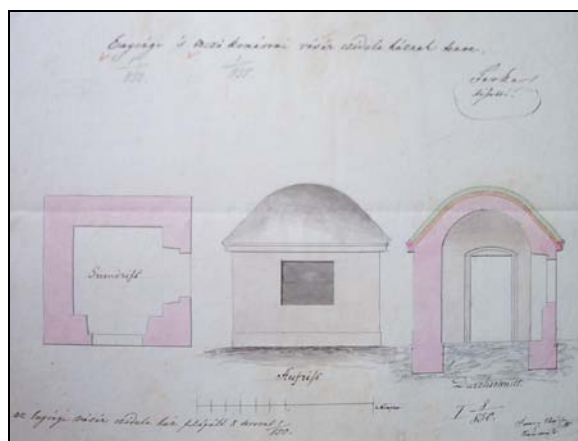
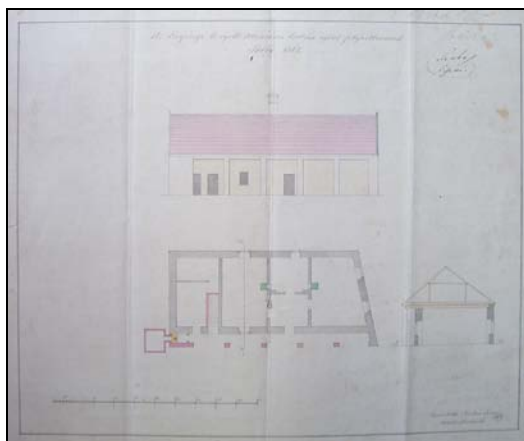
20. ábra: Várnagyi lakás, 1838.

21. ábra: Üvegház, 1847.

22. ábra: Az enyingi gyapjúmosó és úsztató, 1841-43.

23. ábra: A mészároslakás újjáépítése, 1861.

24. ábra: Vásári cédulaház, 1850.

Az építkezések zöme 1850-ig lezajlott, kialakult a város máig megmaradó magja. Az uradalmi tisztek végleges elhelyezést kaptak, a hiányzó gazdasági épületek elkészültek. Ebben az időszakban kapott a katolikus többségű cselédség iskolát, és épült fel néhány nem szokványos épület: a fűthető üvegház, a gyapjúmosó, a szőlősajtolóház, vagy a kimondottan újdonságnak számító cséplőgépház. A nagyvendégfogadó kifejezetten városias építmény, átalakítva -iskolaként- ma is áll.

6.4. Mezőkomárom, a korai uradalmi központ

Fülöp mezőkomáromi tevékenységéről közvetlen adataim nincsenek. Korabeli térképen viszont látható, hogy azok a törekvések, amelyek a településrendezés érdekében Enyingen már a 1810-es évektől megjelentek, ezen a településen is érvényesültek. Az építkezések száma alapján úgy tűnik, a herceg Mezőkomáromra kisebb figyelmet fordított. A XIX. században a vízszabályozáshoz, a víziközeledéshez komoly reményeket fűztek. A Sió-parti településnek ebben komoly szerep jutott, bár a folyószabályozás nem hozta meg a kívánt eredményeket, a rajta való közlekedést nem sikerült megoldani, sőt, a munkálatok következtében a vízimalmot is el kellett bontani. Fülöp igyekezete mégsem tekinthető hiábavalónak. A vízimalom nyomán létesített gőzmalom magasabb szinten látta el az uradalmat őrleményekkel, és a gépeket szállító céggel kialakított kapcsolat révén az angol cég további, korában a legkorszerűbbnek mondható (cséplő-, vető-) gépeket szállított hazánkba. Ezzel megindulhatott a

mezőgazdaság gépesítése, és a külföldi minták alapján a hazai nehézipar kibontakozása.

Mezőkomárom településnek Batthyány Ádám általi, 2 emberöltőn át tartó bérbeadása 1733-ban ért véget, ekkor került vissza a falu a családhoz. A XVIII. század elején hamar újratelepülő, regenerálódó falu Batthyány Lajos uradalmában kapott egyre fontosabb szerepet. A súlyponteltolódást jelzi, hogy 1754-ben már mezőkomáromi uradalom néven emlegetik a Batthyány birtokot. 1757-ben feltérképezték (a már említett Kovács János földmérő), és összeírták a birtokot. A település ekkor már *oppidum* -mezőváros-, és az összeírás szerint 13 középülettel rendelkezik. A két -katolikus és református - templom mellett többek között megtalálható a két mester lakása tantermekkel, a nótárius háza, vendégház, stb. Az adóköteles házak száma 150, a telepesek 62 és egynegyed telken éltek. A település Mária Teréziától 1756-ban évi 4 vásár megtartására kapott engedélyt. Az uradalom jövedelmezősége, a gazdálkodás kiterjesztése érdekében Batthyány Lajos a munkaerő növelésére lérehozta Lajoskomáromot, amihez a mezőváros területéből 2400 holdat kihasított⁵³. A XIX. század második felében hozzátartozott Szentmihályfa, Tisztavízpuszta, Kenyérmező, Topány major. A helység két főutcából, több mellékutcából álló, meglehetősen rendezetlen, szabályozatlan település volt.(2. számú melléklet) A század első évtizedeiben létrehozott utcák -egy 1814-es térképen- az enyingiekhez hasonlóan- egyenesek, a házak itt is az utcafrontra telepítettek. Mezőkomárom Fülöp hercegtől lényegesen kisebb figyelmet kapott, mint Enying, ezért a XIX. században háttérbe szorult. A település arculata is ennek megfelelő. A század elején az uradalmi mérnökök, a szakhivatalnokok, orvosok lakhelye még hagyományosan itt volt.

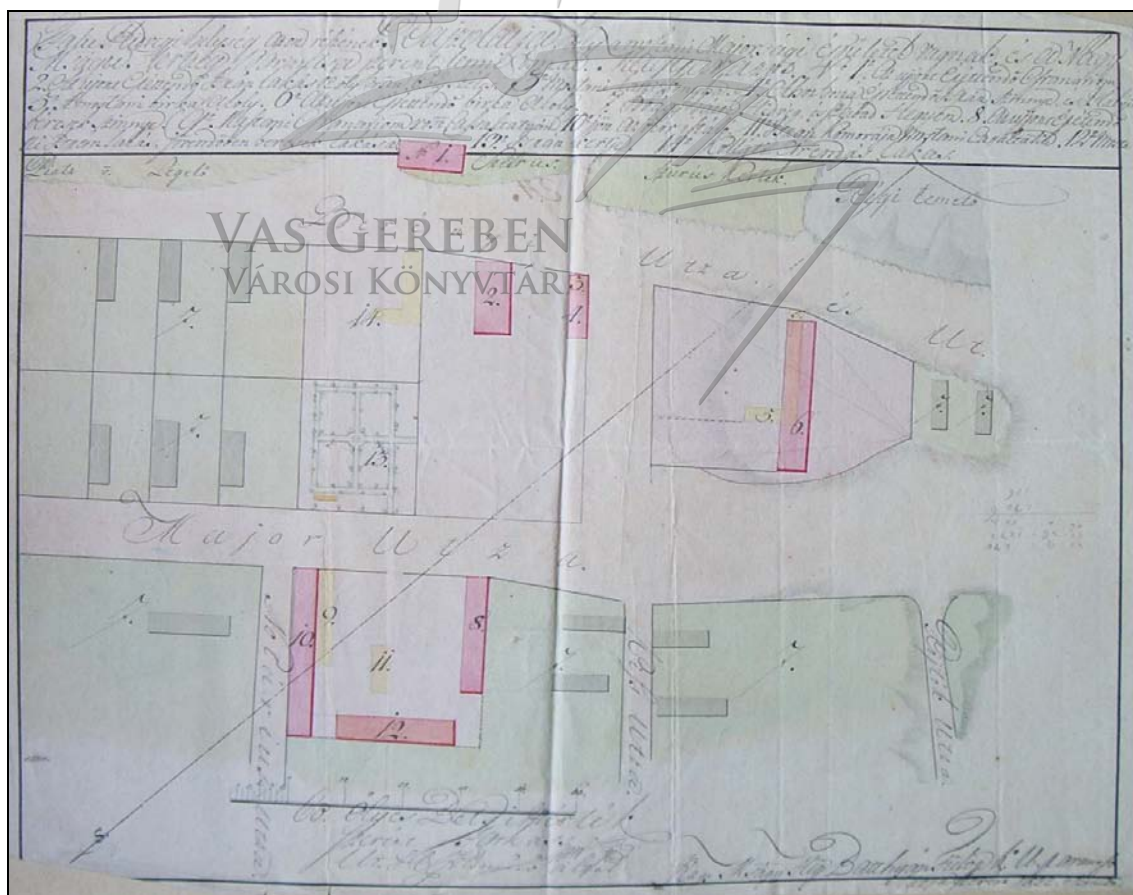
Az építések tervi nyomai szintén fellelhetők a mérnöki hivatal mappáiban. Ezek a létesítmények: gőzmalom (részletesebben bemutatom a 7. fejezetben); mérnöki lakás,

juhakol béreslakással; ispánlakás istállóval, orvoslakás. Az uradalmi szokásoknak megfelelően a település jómódú lakóinak szálláshelyei cseréptetősek, deszkapadlósak, téglafalazatúak voltak. Alaprajzi kialakításuk egyszerű, célszerű. Ezek az épületek -bár környezetükből kiemelkedtek- semmi esetre sem határozták meg a település képét. A Mezőkomáromban végzett építési munkákat leginkább a falu fekvése határozta meg. Közvetlenül a Sió partján terül el, így annak szabályozása közvetlenül érintette a települést. Itt végezték az egyik legnagyobb mederátvágást. A folyószabályozás járulékos munkákat is hozott: el kellett bontani, és újjá kellett építeni a Hídvég és Mezőkomárom közötti hidat, az ahhoz vezető töltésút építése jelentős közmunkát jelentett a település lakóinak. A településről Farkas Ferenc uradalmi földmérő 1814-ben készített felmérést. Az igen csak rendezetlen településmag mellett feltüntetésre került az Ui utcza egyenletes osztású telkekkel, illetve az 1813-ban épült lakóházak sora. Ekkor már működött vendégfogadó és mészárszék is. A véderdők korai példája az „ültetendő agátzi erdő”, aminek példájával kevés korabeli térképen találkozunk.

6.5. Falu Hídvég- Város Hídvég – szabadosok

A siói átkelőhely védelmére létesített Hídvég és a Batthyányiak kapcsolata a XIX. században nem volt felhőtlen. A katonák szerepének csökkenésével Fülöp a kiváltságaikat -mint a kiváltságokat korábban szentesítő főúr- meg kívánta szüntetni. Az ellenállás perhez vezetett. A herceg -makacsságát bizonyítva- évekig ellenállt. A település végül behódolt. Az évtizedekig tartó küzdelem a főúri tekintély megtartásáért, a hatalom elismertetéséért folyt. Azt még egy gondos, atyáskodó főúr sem engedhette meg, hogy ellenszegüljenek neki. A földesurat ebben, az élete végéig tartó küzdelemben új oldaláról ismerhettük meg: kérlelhetetlen, valós vagy vélt igaza mellett következetesen kiálló ember volt, aki a hídvégiek ellenszegülése ellenére is segítette a romos községházukat újjá építeni. Ha korábban azt mondtam, hogy Fülöp nem volt ellentmondásokról mentes, ennek az ügynek a kezeléséből mindez megerősítést nyer.

A munkáskéz hiánya a magyar vidéken évszázados gond volt. A Batthyány család is igyekezett e problémát megoldani, ezt szolgálta az úrbéres kötöttségű jobbágyok letelepítése. Város Hídvég (más helyen: Városhídvég – 3. sz. melléklet) telepítése nem ezt a célt szolgálta, hanem a hadra fogható szabados katonák számát növelte. A XIX. században azután a katonák és telepesek különállása fokozatosan megszűnt, 1847-ben már csak Város Hídvég volt szabados és Szabadhegy (ma: Szabadhídvég része) szerződéses jogállású település (25. ábra). Hídvég a Sió átkelőhelyének védelmére települt, és ezért, valamint a vámszedésben játszott szerepe miatt a török háborúban sem néptelenedett el.

25. ábra: Falu Hídvég – Város Hídvég rajzolatja, 1822.

Az Országos Levéltárban fellelt (kormegjelölés nélküli) térkép egy mai kistelepülés korabeli részeinek elkülönülését mutatja. (Falu Hídvég; Város Hídvég; Szabadhegy) A

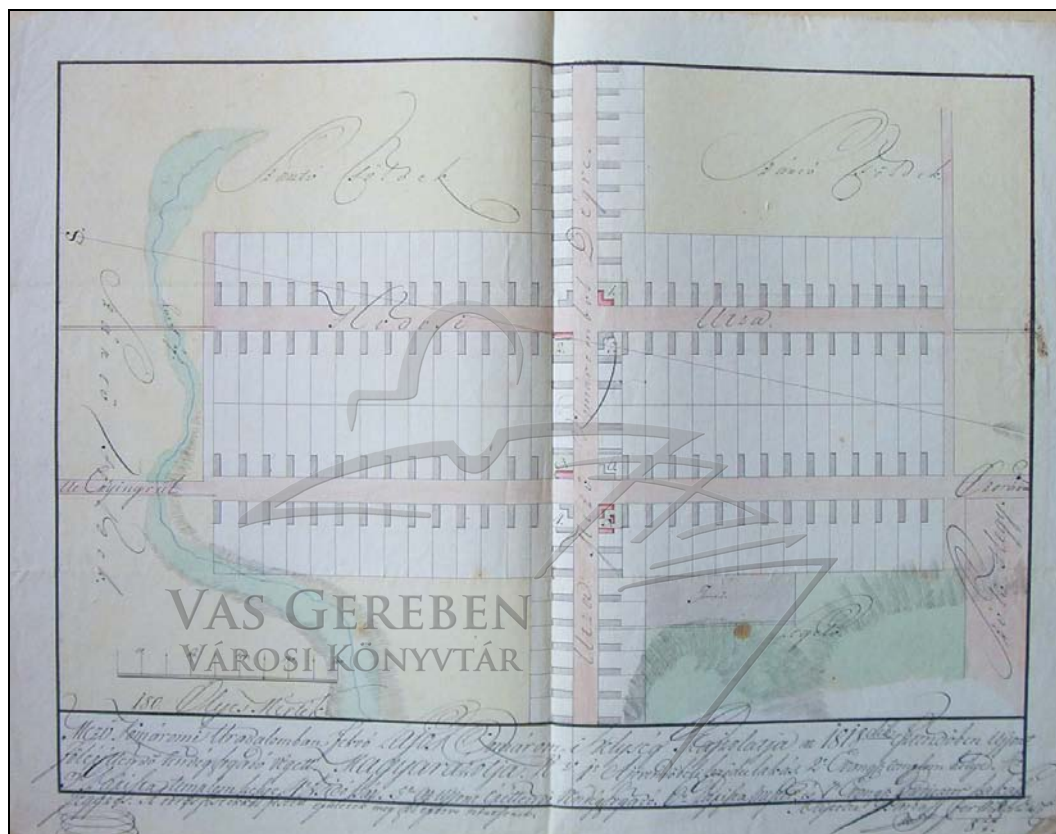
szabadosok szolgálatára a hercegnek egyre kevesebb szüksége volt, ezért kiváltságait meg kívánta szüntetni. Az uradalom és a hídvégi katonák úrbéri rendezési pere 1814-1832-ig tartott, majd 1824-től legelőelkülönítési és irtásvisszaváltási per, azután a herceg által megkövetelt robot, dézsma elmaradása miatti per következett. A torzsalkodást 1862-ben - a város hídvégiek „megváltkozása” után- egyezség követte, de tényleges béke a herceg haláláig nem következett be.

6.6. Lajoskomárom - a hercegi mintafalu

Lajoskomáromot nem Fülöp, hanem még édesapja telepítette. Felépítését azonban szorgalmazta, és ez a támogatás a telepesek munkája révén bőven megtérült. A herceg a vallásától eltérő felekezetűeket is támogatta, templomépítésüket adományokkal támogatta. A prédikátorukat ügyesen a különböző népcsoportok közti (tótok, németek, magyarok) közötti villongások leszerelésére ösztökölte. Sikerrel. Birtokából 60 holdat szőlőtelepítés céljára a falunak ajándékozott, így alakult ki az a hegyközség, amit ma úgy hívnak: „Fülöp-hegy”.

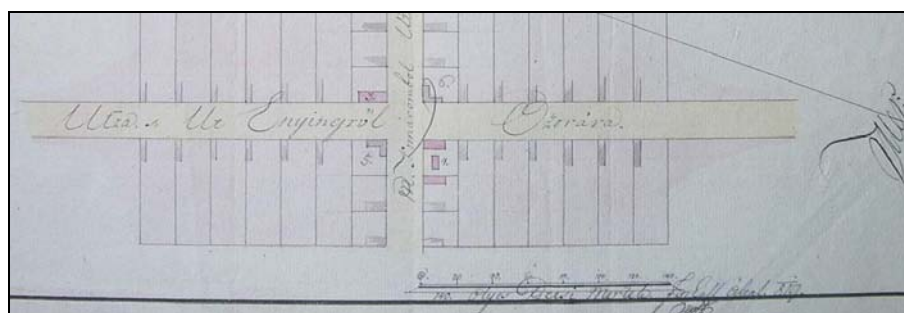
Lajoskomárom a jobbágytelepítéseknek egy érdekes példája. A telepeseket egy tömbben letelepítve új falut hoztak létre, Vas Gereben szerint a legelső magyarországi „rendes falu”-t. A község története meglehetősen rövid: a telepítés hagyományos évszáma⁵⁴ 1802, és még Fülöp édesapja, Batthyány Lajos herceg nevéhez fűződik. A falu helyszínrajza, melyet Farkas Ferenc uradalmi földmérő készített, a herceg szó „H”-betűjét formázza (26. ábra). A telepesek régi uruktól „szabadság és biztonság levelet” kaptak annak bizonyításául, hogy nem szökött jobbágyok. A hercegi juttatások nagyvonalúak voltak: a 112 jobbágytelken és 46 zsellértelken építkezők mindegyike 200 db ingyentéglát és két évi adómentességet kapott, de csak akkor, ha terv szerinti, kéményes házat épített. A későbbiekben úrbéri földet, szőlőhelyet, káposzta- és kenderföldet kaptak, sőt földterületet az eklézsia és az iskola eltartására. A település

1813-ban kapott urbáriumot. A település határait 1826-27-ben a Mezőkomáromtól való elválás után húzták meg. A nagy építkezések a herceg támogatásával valósultak meg. A jobbágyok a falu határában maguk vetették, égették a téglát. 1815-ben felépült a faluháza, 1818-tól az evangélikus templom, 1825-ben az itatókutak, a templomkerítés.

26. ábra: Lajoskomárom telepítése, 1802.

A Farkas Ferenc által készített térképen a „H” betű függőleges szárai és a keresztező vonalak találkozási pontjában kerültek kijelölésre a középületek: a templom, a vendégfogadó, a nótárius háza (26 – 27. ábra).

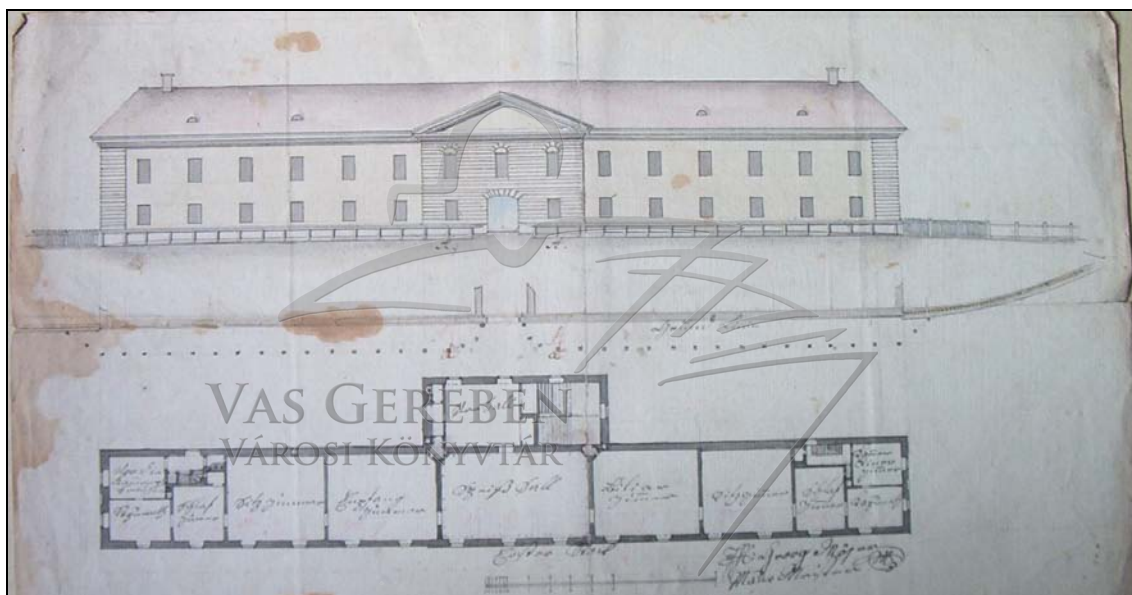

27. ábra: Lajoskomárom központjának részlete, 1818.

7. A legjelentősebb építkezések

7.1. Az enyingi uradalmi kastély

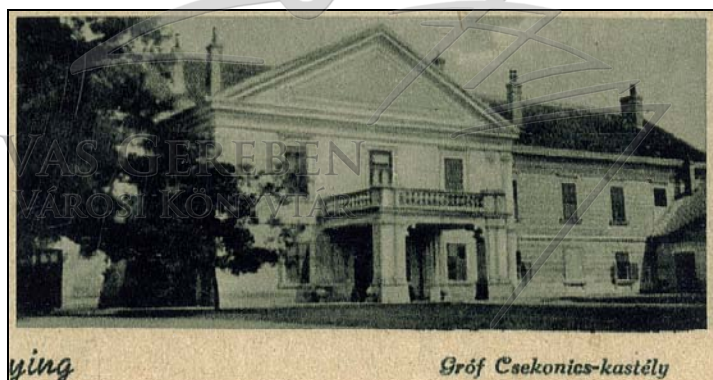
Az uradalom központja, a földbirtokosi hatalom helyi jelképe az enyingi Batthyány, majd Draskovics, később Csekonics kastély. A Mérnöki Hivatal mappáiban évszám nélküli földmérői térkép (az 1700-as évek végéről) még a régi kúriát ábrázolja (29. ábra).

29. ábra: Az enyingi földesúri kúria építési terve

Az 1817-es, Farkas Ferenc által készített „Enyingi helység alsó részének rajzolata” az épületet mai körvonalával tünteti fel. Ekkortól a település igazodási pontja egyértelműen az uradalmi kastély. A kúria egytraktusos, zárt lépcsőházzal rendelkező, egymásba nyíló szobák sorából álló, egyemeletes, téglafalú, cserépfedéses épület. Mint korábban említettem, kapujában metsződött az Óhodosra, Lajoskomáromba és Mezőkomáromba tartó szekérút. Fülöp herceg 1806-ban foglalta el helyét birtokai élén. Az első építkezések egyike a korábbi kúria helyreállítása és bővítése volt. A korábbi „T” alakú épület két földszintes, északi és déli szárnyal bővült. Az így kialakult „U” alakú épület (4. sz. melléklet) udvarában intim belső tér jött létre, mely kiindulópontja lett a később

kialakított kastélykertnek, angolparknak. Az építés 1806-08 között folyt, neoklasszicista stílusban. Tervezőjét, kivitelezőjét nem sikerült fellelni. A földszinten „szálló szobák” voltak, szerény felszereléssel, az uradalom vendégei számára. Az emeleten került kialakításra a hercegi lakosztály, amit Fülöp mindössze 3 alkalommal használt. A lakosztályt 1852-ben felszámolták. A déli szárnyban kapott helyet a konyha, a szükséges egyéb helyiségekkel, cselédszobákkal. Az északi szárnyat a lóistálló uralta. A kastély alatt, a főszárnyban téglaboltozatos borospince, a déli, konyhai szárnyban zöldség-gyümölcs pince található. Az épület -a megcsúszott déli szárny kivételével- ma is jó általános állapotban van, bár az épületdíszek, balluszterek, díszes belső lépcsők hiányoznak. (30 – 31. ábra.)

30. ábra: A kastély udvari homlokzata a XX. század elején

31. ábra: A kastély főhomlokzata a XX. század elején

7.2. Az enyingi katolikus templom

Az enyingi templom építésére még Strattmann Eleonóra tett „kegyes alapítványt”, amit Batthyány Ferenc 1762-ben kiegészített 30.000 ft-ra. A település 1791-ben kapott plébániát, s nemsokára felvetődött egy új templom építése is (32. ábra), mert a régi -az öreg temetőben álló - az 1817-es földrengésben erősen megsérült.

32. ábra: Katolikus templom homlokzati vázlata

A megvalósítás Batthyány Fülöp nevéhez fűződik, akinek a legnagyobb kegyúri adománya ehhez a épülethez fűződik. A munkák 1838-tól 1840-ig tartottak, a felszentelés 1841-ben történt. Önálló uradalmi építőség csak 1848-tól, az érdi uradalom eladása után alakult Enyingen. Az építés idején az akkor még állandó jelleggel Érden

tevékenykedő Wojtha Ferencet bízták meg az enyingi munkák ellenőrzésével. A ma már műemlék templom az ő irányításával készült. Az oromzatos építmény nyugati főhomlokzata előtt 6 dór oszlop áll. A négy oldalán timpanonos torony, mögötte latin kereszt alaprajzolatú félköríves kazettás szentély, a szentély mellett oratórium. A terv Pichl Vilmos bécsi építőmester munkája, a kivitelezést –Wojtha Ferenc irányításával– környékbeli mesterek végezték.

7.3. Magtár a településközpontban

A jobbágyletelepítésekkel, erdőirtással, legelőfeltöréssel párhuzamosan a gabonaeladások konjunktúrájának köszönhetően megnőtt a megtermelt gabona mennyisége. A terményeket a XIX. század elejéig földbeásott vermekben tárolták, melyet az új termés betárolása előtt kipörkölték, az oldalát, fenekét zsuppal megtapasztották, megszalmázták. A korszak elején –mert ez a kezdetleges, sok veszteséggel járó tárolási mód a megnövekedett gabonamennyiség tárolására már nem volt elegendő– uradalomszerte magtárak épültek. A két legnagyobb Enyingen és Fürgeden (5 sz. melléklet). Ezen kívül kisebb, ún. kézi magtárak készültek Kustyánban, Újhodoson, Tisztavízen, Mezőkomáromban, Pélett, Kollátban és Fürgeden, rendszerint egy-egy istálló vagy szekérszín padlásán. Az enyingi nagymagtár építési költsége 1815-ben 3293 ft. volt. Ez az épület a korabeli Enying egyik legnagyobb épülete lehetett. A Farkas Ferenc földmérő által készített települési helyszínrajz szerint „granarium” néven került feltüntetésre, a kastély bejáratával szemben, attól keletre. Ez lett a később kialakított vásárhely egyetlen épülete. Annak ellenére, hogy a század második felében leégett, újjáépítése után az 1970-es évek elejéig fennmaradt. Befoglaló mérete 44x15 m, magassága 14,30 m volt. Az épület téglafalú, cserépfedéses, összesen 5 tároló szintet foglalt magában. A pince feletti földem téglaboltozatos, az épületfalak szintenként

vékonyodtak, földszinten mért vastagsága 1,15 métert tett ki, de a legvékonyabb falszerkezet is 70 cm vastaságú volt. Lőrészerű ablakaival, egyszerű homlokzati formáival, kellemes arányaival a mezőgazdasági célú építészet nagyon szép példája lehetett, az 1973-as főútkorrekciónak esett áldozatul.

7.4. A mezőkomáromi gőzmalom

A Sió-szabályozás megvalósításának egyik akadálya sokáig az uradalom mezőkomáromi vízimalma volt. A malom alapjait 1799-ben kezdték ásni, de még 1802-ben is csak az alapja volt kész. Ahhoz, hogy a Sió vizének leeresztése könnyebben megvalósulhasson, a part mellett álló malmokat, zsilipeket is szabályozni kellett. A felépített vízimalmot már 1820-27 között át kellett építeni, új zsilip, zuggó létesítése vált szükségessé. Bár az építményre végül is sokat költöttek, mégis a szabályozás gátjává vált, így kisajátítása elkerülhetetlen lett. A vízimalom megszűnt, csak gőzmalomkénti hasznosítás jöhetett szóba. 1857-ben a Clayton and Shuttleworth cégtől, Angliából hoztak gőzgépet és malomszerkezetet. A korabeli (részben angol) műszaki tervek komoly műszaki felkészültségről árulkodnak. A berendezéseket John Cook angol mérnök vezetésével állították fel. Érdekesség, hogy már a kezdeti években a technikai fejlődéssel párhuzamosan fejlesztették a malmot, lehetővé téve a mind jobb minőségű őrlmények előállítását, jobb hatásfokú, nagyobb teljesítményű kazán beállítását, és többcélú hasznosítást: a gőzgépekkel famegmunkáló eszközöket hajtottak (32. ábra).

32. ábra: Mezőkomáromi gőzmalom terve, 1857.

7.5. Kertépítés

Mint már az előzőekben szó volt róla, az uradalmi kastély 1806-08 között került bővítésre. A kastély környékének rendezése, a kert, illetve az angolkert kialakítása 2 hullámban zajlott le (33. ábra).

33. ábra: A kastélykert tereprendezési terve

A kastély bővítésének útjában álló házak tulajdonosait 1791-ben kártalanították, és a jobbágyok házaiknak újjáépítését mérnöki terv alapján, kéménnyel engedélyezték. Az angolkert helyén lévő házakat 1817-ben becsültették fel. A sárfalú, düledező, szobakonyhás épületek helyett az uradalom újakat építtetett. A kert a kastélytól délre-délnyugatra terült el, változatos domborzati viszonyokkal (34. ábra).

VAS GEREKEN VÁROSI KÖNYVTÁR

34. ábra: Kastélykert angolparkkal

Területe kerekén 100 hold, magában foglalta a Csíkgát patak egy szakaszát, melyen 5 fahíd kötötte össze a sétányokat. A patak mesterséges tóvá dagadt, benne mesterséges sziget készült. A kastélypark egészen a Tolvajlápi-tóig nyúlt el, s részben ez lett a veszte. A tó ideális helyszínnek tűnt a juhúszató és gyapjúmosó felépítésére, ezért az építkezéshez a 40-es években 49 holdat a kertből elvettek. A parkot később kő- és téglakerítéssel vették körül, mely az 1970-es években végleg eltűnt, s a növényzete is csak nyomokban maradt meg. A díszpark építése nem csak a terület nagysága miatt jelentős. Így vált teljessé a kastély környékének rendezése, emelte annak fényét, tulajdonosának presztizsét. Megcsonkítva is az enyingiek legkedveltebb pihenőhelye.

7. Az uradalom Fülöp herceg halála után

A herceg 1870-ben bekövetkezett halála után a hitbizományok és a hercegi cím, illetve az enyingi uradalom története szétvált. A hercegnek nem volt gyermeke, testvérének, Ivánnak pedig leánygyermekei születtek, ezért a hitbizományokat és a hercegi címet Batthyány I. Lajos dédunokája, Gusztáv (1803-1883) örökölte, a majorátuson kívüli birtokokat Batthyány Iván két életben maradt lánya, herceg Montenouvo Vilmosné, Batthyány Julianna és özv. gr. Draskovics Károlyné, Batthyány Erzsébet örökölte. Az örökösök az uradalmat felbecsültették és 1871. júniusában kettéosztották. A Sión túli területet Felsőnyéki uradalom néven a Montenouvo, a Sión inneni részt Enyingi uradalom néven a Draskovics család örökölte. Az enyingi uradalmat előbb bérbeadták, majd eladtak abból 3300 holdat 1895-ben gr. Csekonics Endrének.⁵⁵ A birtok többi része a Közalapítványhoz került, amelyből Csekonics gróf újabb részt vásárolt meg, más részét a Draskovics-örökösök szerezték vissza. A földesúri, kegyúri jogok a grófnál maradtak, aki -bár legnagyobb birtokai a Torontál megyei Zombolyán voltak- enyinginek vallotta magát. Az ő főúri háztartása sok helybelinek jelentett munkát. Jelentősen megnőtt az iparosok száma, ami a városiasodás csírája lett.

8. Összegzés

A XIX század egy nagyon érdekes, országunk életében jelentős változást hozó kor. Dolgozatom témájának kiválasztásakor még nem tudtam -nem tudhattam-, hogy a tárggyal kapcsolatos ismereteim nem elegendőek, felszínesek. Épített környezetünk emlékeinek vizsgálata nyomán bontakozott ki előttem a korszak bonyolultsága, összetettsége, egy nemesi család képviselőjének és alkalmazottainak törekvése a boldogulásért.

Batthyány Fülöp életét, munkáját megismerve előzetes várakozásaimban nem csalódtam: egy Habsburg-hű, Bécsben élő arisztokrata is szolgálhatta a „haza és a haladás” ügyét. Közvetlenül vagy alkalmazottain keresztül ténylegesen elősegítette a polgári átalakulást, gazdálkodása alatt kialakult egy mezőgazdasági nagyüzem csírája. Az alcímben megfogalmazott céljaim -a mérnöki- és iparos munkák bemutatása- csak részben teljesültek: bár a mérnöki munkák sokasága maradt meg valóságosan, terven, térképen vagy leírásban, ipari remekekkel sajnos csak elvétve találkoztam. Egy adott kor megismerésére vonatkozó személyes elképzeléseimet elértem: nagy-nagy élményt jelentett az általam még soha meg nem tapasztalt levéltári kutatás. Különleges érzés kézbe venni több száz éves iratokat, találkozni -és ez igazi szakmai élmény- korabeli épülettervekkel, térképekkel, ábrázolási technikákkal. Mindazon túl, hogy valamelyest talán sikerült egy gazdag korszak sokszínű vállalkozásait bemutatni, a kutatás még inkább megerősítette bennem az elődeink munkája iránti tiszteletet.

Fontos hozadéka is lett munkámnak. A volt uradalom teljes területét bejárva képet kaphattam épített örökségünk helyi állapotáról. Összevethettem azzal a gazdag múlttal, amely a korabeli tervek, térképek, iratok alapján tárulkozik elénk. Mindenképpen fontos

az a helyben sem ismert sok-sok fotó (285 db), ami az itt felépült épületekről, térképekről készült. Megismerhettem azokat a törekvéseket, amelyek az érintett települések szabályozott építését, egy megfelelően teljesíteni képes, korszerű üzemhálózat kialakítását célozták. Mindezek mögött egy bécsi arisztokrata, herceg Batthyány Fülöp állt.

Jegyzékek

Felhasznált irodalom:

- **Vas Gereben:** Nagy idők, nagy emberek (2001. Unikornis kiadó, Budapest)
- **Nagy Iván:** Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal, A-B (1857., Beimel J. és Kozma Vazul, Pesten utánnyomása)
- **Gyáni Gábor és Kövér György:** Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a II. világháborúig (1998. Osiris, Budapest)
- **Degré Alajos:** Fejér megyei történeti évkönyv - Enying, 16. kötet (1985. Székesfehérvár)
- **Dani Lukács:** Fejér megyei történeti évkönyv - Lajoskomárom, 20. kötet (1989. Székesfehérvár)
- **Dani Lukács:** Fejér megyei történeti évkönyv - Mezőkomárom, 22. kötet (1991. Székesfehérvár)
- A puszták népe- A Mezőföld története (szerk.: **Fitz Jenő**, 1980. Székesfehérvár)
- Ethnográfia (Néprajzi folyóirat; CV(1994); CVII (1996), Budapest)
- **Sumányi Zoltán:** Batthyány breviárium (1991. Szigliget)
- **Demeter Zsófia:** A munkaerő, a szántóművelés és az állattartás herceg Batthyány Fülöp enyingi uradalmában (kézirat, Enying, Városi Könyvtár, 1996.)
- **Ny. Nagy István:** Pesty Frigyes kéziratok helynévtára - Történelmi Veszprém Vármegye (2000. Pápa)

Rövidítések:

O.L.: Országos Levéltár
F.L.: Fejér Megyei Levéltár
BUI.: Batthyány Uradalom iratai
M.H.: Mérnöki Hivatal mappái
vft.: váltó-forint

Forrásmegjelölés:

- ¹ Sumonyi Zoltán: Batthyány breviárium
- ² Demeter Zsófia: A munkaerő, a szántóművelés... (kézirat, 3.)
- ³ F.L.BUI. 14., 1852. június 8.
- ⁴ O.L. „P”. 1326. 10. csomó
- ⁵ F.L.BUI. 8., 1857. március 12.
- ⁶ F.L.BUI. 14., 1850. április. 3.
- ⁷ F.L.BUI. 8., 1952. május 21.
- ⁸ Demeter Zsófia: kézirat, 4.
- ⁹ Korizmics-Benkő-Morocz, 1855.
- ¹⁰ O.L. „P”. 1321. 10. csomó, 1814., 30. csomó 1824.
- ¹¹ O.L. „P”. 1328. 1. csomó
- ¹² O.L. „P”. 1336. 11. csomó, 1868.
- ¹³ Zimányi Vera, 1962., 16.
- ¹⁴ Demeter Zsófia: kézirat, 7.
- ¹⁵ Demeter Zsófia: kézirat, 9.
- ¹⁶ Demeter Zsófia: kézirat, 11.
- ¹⁷ F.L.BUI. 9., 1870. október 24.
- ¹⁸ Demeter Zsófia: kézirat, 13.
- ¹⁹ Demeter Zsófia: kézirat, 15.
- ²⁰ Demeter Zsófia: kézirat, 16.
- ²¹ F.L.BUI. 1847. Uradalomleírás
- ²² F.L. BUI. 8. Utasítás, 1850.
- ²³ Galgóczi, 1854. 29.

- ²⁴ F.L.BUI. 18., 1870. Farkas tisztartó körirata
²⁵ Demeter Zsófia: kézirat, 85.
²⁶ F.L.BUI. 14., 1854. március 15.
²⁷ Ditz, 1869. 89.
²⁸ F.L.BUI.8., 1850. január 18.
²⁹ F.L.BUI. 17., 1861. november 12.
³⁰ F.L.BUI. 18., 1864; 1868.
³¹ F.L.BUI. 9.,1856.
³² F.L.BUI. 3., 1856.
³³ F.L.BUI. 18., 1870. Körrendelet
³⁴ Nagy: 1970. 100.
³⁵ Demeter Zsófia: kézirat, 63., táblázat
³⁶ Zimányi, 1959. 91-114.
³⁷ O.L. „P” 1321. 2. csomó
³⁸ Keleti, 1871. 95.
³⁹ Demeter Zsófia: kézirat, 247.
⁴⁰ Sevin, 1944. 168.
⁴¹ F.L.BUI. 3., 20. Farkas Imre levele a főkormányhoz
⁴² F.L.BUI. 9., 1862. Sényi direktor levele Enyinghez
⁴³ F.L.BUI.19., Farkas Imre levele a főkormányhoz
⁴⁴ F.L.BUI. 8-10.,1844-1853.
⁴⁵ Demeter Zsófia: kézirat, 92.
⁴⁶ Demeter Zsófia: kézirat, 127.
⁴⁷ F.L.BUI. 7., 1834.
⁴⁸ Demeter Zsófia: kézirat, 130
⁴⁹ Demeter Zsófia: kézirat, 138.
⁵⁰ Gazdasági Lapok, 1851.
⁵¹ F.L.BUI. Mérnöki Hivatal mappái
⁵² Fejér megyei történeti évkönyv, 22. kötet; Dani Lukács, 105.
⁵³ Fejér megyei történeti évkönyv, 22. kötet; Dani Lukács, 108.
⁵⁴ Fejér megyei történeti évkönyv, 20. kötet; Dani Lukács, 134.
⁵⁵ Fejér megyei történeti évkönyv, 16. kötet; Degré Alajos, 18.

Mellékletek:

- 1. sz. melléklet:** Sió szabályozási térkép, 1863.
- 2. sz. melléklet:** Mezőkomárom rajzolatja, 1814.
- 3. sz. melléklet:** Városhídvég térképe
- 4. sz. melléklet:**
 - 4./a) Volt Batthyány kastély 2002. évi (földszinti) felmérési alaprajza
 - 4./b) Volt Batthyány kastély 2002. évi (emeleti) felmérési alaprajza
- 5. sz. melléklet:** Enyingi nagymagtár bontási felmérési terve
- 6. sz. melléklet:** Számadás az enyingi uradalom 1841-42-43-ban végzett építési munkáinak költségeiről

Fotók – 2002.